

University of Groningen

De vrijzinnig-democratische traditie

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1991

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1991). *De vrijzinnig-democratische traditie: VDB tussen socialisme en liberalisme*. Wiardi Beckmann Stichting.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

WIARDI

BECKMAN

STICHTING

De vrijzinnig-democratische traditie

G.Voerman e.a.

De vrijzinnig-democratische traditie

Dit boek kwam tot stand in samenwerking met het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de rijksuniversiteit Groningen en het Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam

© 1991 Wiardi Beckman Stichting
Omslag en typografie Leo de Bruin
Zetwerk Huisdrukkerij Partij van de Arbeid
ISBN 90 72575 21 0

Te bestellen door overmaking van f 20,- op postgiro 3479700 t.n.v. PvdA-brochures, Amsterdam, met vermelding van bestelnummer 761.

De vrijzinnig-democratische traditie

VDB TUSSEN SOCIALISME EN LIBERALISME

G. Voerman e.a.

Wiardi Beckman Stichting
Amsterdam

Inhoud

WOORD VOORAF	7
INLEIDING	9
J. HARMSSEN Om de democratie	13
R.A. KOOLE Twee gezichten van de vrijheidsliefde progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw	32
P. DE ROOY Het zout in de pap de verhouding tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten	54
H. SPIJKERMAN De interne verhoudingen binnen de VDB in de jaren dertig	74
G. VOERMAN Het einde van een politieke koorddans de overgang van de VDB naar de PvdA	88
E.C.M. JURGENS De PvdA als loot van de vrijzinnig-democratie	113
H.J.L. VONHOFF De VVD als geestelijke nazaat van de VDB	118
J. KOHNSTAMM D66 als de rechtmatige erfgenaam van de VDB	121
DOCUMENTAIRE BIJLAGE VRIJZINNIG-DEMOCRATISCHE BOND (Samengesteld door J. Harmsen)	131
AUTEURS	141

Woord vooraf

De afgelopen jaren is, met de discussie over de `vernieuwing' van de Partij van de Arbeid, ook de belangstelling gegroeid voor de historische wortels van deze partij en voor de tradities die in 1946 in de PvdA bijeenkwamen. De WBS-publicatie *Sociaal-democratie tussen zakelijkheid en moraal*, eerder dit jaar verschenen, getuigde daar al van.

De vrijzinnig-democratische stroming, belichaamd in de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901-1946) vormt een van die tradities. Ze was het onderwerp van een symposium dat op 24 november 1990 in Amsterdam werd gehouden. Initiatiefnemers waren aanvankelijk de werkgroep sociaal-democratische geschiedenis van de WBS (in het bijzonder haar secretaris M. Brinkman) en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Later voegde zich daar als mede-organisator, in de persoon van P. de Rooy, het Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam bij.

De kwaliteit van de gehouden inleidingen en de grote belangstelling voor het symposium waren voor de organisatoren reden om tot publikatie over te gaan. We hopen dat deze bundel de belangstelling voor de vrijzinnig-democratische traditie in ons land verder zal stimuleren - ook buiten de PvdA overigens. VVD en D66 hebben, zoals verderop zal blijken, ook hun redenen om zich met het vrijzinnig-democratische erfgoed verwant te voelen. Verder geven recente discussies over toekomstige regeringssamenwerking tussen VVD, D66 en de PvdA, resp. over samenwerking tussen de bestaande progressieve partijen, het onderwerp extra relevantie.

Graag bedank ik al degenen, onder wie in de eerste plaats de auteurs-inleiders en de genoemde organisatoren, die het verschijnen van deze bundel mogelijk hebben gemaakt.

Speciale vermelding verdienen in dit verband J. Harmsen, E. Jurgens en W. Thomassen, die indertijd als eersten suggereerden om in WBS-verband aandacht aan de VDB te schenken, en G. Voerman, die als redacteur van deze bundel optrad en de inleidingen heeft bewerkt.

P. Kalma
directeur Wiardi Beckman Stichting
november 1991

Inleiding

Middenpartij, sleutelpositie, makelaarsfunctie, contragewicht, 'missing link', bruggenbouwers, evenwichtskunstenaars - wanneer de functie van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en zijn betekenis in de Nederlandse politiek wordt beschouwd, dan geschiedt dat vrijwel uitsluitend in begrippen die de aanwezigheid van polen veronderstellen. Andere benaderingen zijn moeilijk denkbaar, of in ieder geval nog niet toegepast. Voor een deel hangt deze 'polaire' karakterisering samen met de geschiedenis van de Bond. Negentig jaar geleden, op 17 maart 1901, werd de VDB opgericht toen van de Liberale Unie de progressieve vleugel zich had losgemaakt. Vijfenveertig jaar later, op 9 februari 1946, ging de Bond op in de Partij van de Arbeid. De ontwikkelingsgang van de VDB kende dus een liberaal standpunt en een democratisch-socialistisch eindstation.

Behalve in dit diachronische spanningsveld bevond de VDB zich in de politiek van alledag eveneens middenin een systeem dat werd gekenmerkt door gepolariseerde verhoudingen. Zeker vergeleken bij de huidige situatie, waarin de politieke partijen zich in het midden van het bestel lijken te verdringen, was in de eerste decennia van deze eeuw het politieke centrum tamelijk leeg. Aanvankelijk stonden door de antithese de confessionele partijen en de 'paganistische' liberale en socialistische groeperingen lijnrecht tegenover elkaar. Dit patroon veranderde door de opkomende sociaal-economische scheidslijn, waardoor liberalen en confessionelen gezamenlijk ter rechterzijde tegenover de socialisten kwamen te staan. In dit middelpuntvliedende ideologische krachtenveld was de VDB een van de centripetale factoren. Als een politieke pontonnier trachtte de Bond een brug te slaan tussen de democratische stroming in de katholieke en de socialistische partij.

Ook in deze bundel wordt de VDB grotendeels beschouwd in zijn relatie tot andere partijen. In het eerste, historische deel staat de verhouding tot het liberalisme en socialisme centraal. Het eigene van het vrijzinnig-democratische gedachtengoed wordt beschreven door J. Harmsen, de laatste voorzitter van de Vrijzinnig-Democratische Jongerenorganisatie. Dat de VDB ook in ideologische zin als een 'equipetale', evenwichtzoekende kracht kan worden beschouwd, blijkt duidelijk uit deze excursie door de VDB-beginselen. Het centrale idee hierin was de bescherming en de uitbouw van de democratie, zowel in politieke als in sociale zin - door het zoveel mogelijk gelijk maken

van de ontwikkelingsvoorwaarden voor iedereen. Het op synthese gerichte beleid had tot doel het bezweren van maatschappelijke tegenstellingen.

De verstandhouding tussen het liberalisme en de VDB wordt onderzocht door de Leidse politicoloog R. Koole. De oorzaak van de scheiding in het liberale kamp zoekt hij in het toegenomen belang van de sociaal-economische dimensie in de politiek. De onderlinge betrekkingen kenden weliswaar periodes van toenadering, maar dit was vooral het gevolg van dreigingen van buitenaf: in 1918 schoven de liberalen wat naar links op toen de revolutie haar schaduw over Nederland wierp; en op hun beurt bewogen de vrijzinnig-democraten zich in de economische en politieke crisis van de jaren dertig rechtsom.

Door de bank genomen hield de VDB toch meer zijn blik op links gevestigd, zo blijkt uit de bijdrage van de Amsterdamse historicus P. de Rooy over de verhouding tussen de sociaal-democratie en de vrijzinnig-democratie. Bij de gangbare kwalificatie van de VDB als een 'middenpartij in algemene dienst' worden door De Rooy kritische kanttekeningen geplaatst. In een soort politieke psychoanalyse van de VDB stelt hij vast, dat de Bond zich min of meer als het geweten van de Nederlandse politiek beschouwde. De ene keer kreeg rechts een vermanend woord toegevoegd, de andere keer werd links bestraffend toegesproken. Dat deze *über-Ich*-functie voortsproot uit een - wellicht onbewust - vrijzinnig-democratisch superioriteitsgevoel, en dan met name ten aanzien van de SDAP, wordt door De Rooy zeer aannemelijk gemaakt.

Na 1930 gaf de VDB voor vele jaren het vertrouwen op dat het met de socialisten wel goed zou komen. Teleurgesteld over de onverantwoordelijk geachte opstelling van de sociaal-democraten ten aanzien van democratie en economie, besloot de Bond tot samenwerking met rechts. De vorming van het kabinet-Colijn met confessionelen en liberalen leidde amper tot interne repercussies, zo constateert de historicus H. Spijkerman in zijn beschouwing over de 'binnenkant' van de VDB in de jaren dertig. Marchants bekering tot het katholicisme zorde later voor meer commotie in de Bond dan de politieke geloofsovergang, die mede aan de achterban gepresenteerd werd als het doorbreken van de antithese.

Door de crisis van de jaren dertig werd de sociaal-economische dimensie van het politieke bestel steeds bepalender. Met de nodige ideologische acrobatiek had de VDB altijd getracht het midden te houden tussen de Scylla van het privé-bezit en de Charybdis van staatsinmenging, zo betoogt schrijver dezes in zijn verhandeling over de opheffing van de VDB in 1946. De buiging van de Bond naar rechts was slechts van tijdelijke aard gebleken. Na 1945 boog de Bond naar links, waarmee zijn koorddans tussen liberalisme en socialisme eindigde in de oprichting van de PvdA.

De VDB mag dan decennia geleden zijn opgeheven, zijn geest is nog steeds vaardig over de Nederlandse politiek - dat mag althans worden opgemaakt uit de moeite die E. Jurgens, H. Vonhoff en J. Kohnstamm als leden van respectievelijk de PvdA, VVD en D66 op het symposium hebben genomen om aan te tonen, dat hun partijen zich als de ware geestelijke erfgenaam van de VDB mogen beschouwen. In het tweede deel van deze bundel zijn hun discussiebijdragen opgenomen.

Jurgens zoekt de overeenkomsten vooral in de sfeer van de mentaliteit: een niet dogmatische, tolerante instelling zou vooral typerend zijn geweest voor de VDB en - op een enkel tijdvak na - voor de PvdA. Vonhoff meent op basis van een vergelijking van de principiële uitgangspunten van de Bond en de VVD dat het liberale karakter van de vrijzinnig-democratie onmiskenbaar is. Kohnstamm van D66, tenslotte, poogt nauwgezet aan de hand van een aantal thema's als de opvattingen over staat en democratie en de positie in het politieke bestel, een analogie te construeren tussen zijn partij en de VDB. Met zijn constatering dat het 'systeemloze' model van de VDB nog het meest overeenkomt met het door D66 beleden pragmatisme lijkt hij in deze tijd van afnemende ideologische bevangenheid niet alleen het historische gelijk aan zijn zijde te hebben, maar ook de toekomst.

Aan het einde van deze bundel is een documentaire bijlage van de VDB opgenomen. Hierin is door Harmsen een veelheid aan gegevens met betrekking tot de VDB bijeengebracht, zoals een overzicht van de voorzitters van de Bond, de samenstelling van de fracties in de Eerste en Tweede Kamer en overzichten van de kiezers- en ledenaanhang van de VDB.

G. Voerman

Om de democratie

Han Harmsen

WHAT'S IN A NAME?

In de Nederlandse politieke geschiedschrijving wordt aan de opvattingen van de vrijzinnig-democraten meestal geen zelfstandige plaats toegekend. In beschouwingen van algemene aard is het voor ons land gebruikelijk onderscheid te maken tussen een confessionele, een socialistische en een liberale kijk op de dingen. In het kader van deze driedeling worden dan de verschillen in denkbelden over maatschappelijke en politieke vragen aangegeven. Opvallend is echter dat ook in die gevallen waarin een meer genuanceerde dan wel gedetailleerde beschouwing past, de zienswijze van de vrijzinnig-democraten vaak niet onder de eigen naam wordt vermeld, doch dat geschreven wordt over de mening van linkse, van meer sociaal voelende, van progressieve, geavanceerde of vooruitstrevende dan wel van democratische of radicale liberalen.¹ De verscheidenheid in het gebruikte adjectief trekt daarbij de aandacht.

Wie daarop let zal bemerken dat schrijvers die zelf van vrijzinnig-democratische huize zijn, bij de aanduiding van hun denkbelden vrijwel altijd het woord liberaal vermijden.² Gaat het om gevallen waarin het standpunt van liberalen en vrijzinnig-democraten overeenkomt, dan spreken zij van het gevoelen van de vrijzinnigen.³ Is er behoefte aan een meer algemene omschrijving van hun politieke overtuiging, dan laten zij het woord vrijzinnig weg of schrijven en spreken zij van de stroming van het radicalisme,⁴ waarvan de vrijzinnig-democratie in de Nederlandse verhoudingen als exponent wordt beschouwd. Deze voor een algemene aanduiding gebruikte woorden - democratisch dan wel radicaal - vinden we ook terug in de naam van de internationale organisatie waarvan de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) het Nederlandse lid was, namelijk de 'Entente van Radicale en Democratische Partijen'. Op het hoogtepunt van de Entente waren er uit 18 Europese landen politieke partijen bij aangesloten. Het bestaan ervan vormt een aanduiding dat het bij de politieke organisatie van de vrijzinnig-democraten niet om een incidentele of typisch Nederlandse zaak ging. In de periode rond de eeuwwisseling waren er kennelijk in meer Europese landen omstandigheden aanwezig die tot de oprichting van nieuwe politieke partijen met gelijke trekken en gezichtspunten leidden. Partijen die ook daarin

overeenkwamen dat zij het predikaat democratisch of radicaal een betere benaming voor hun opvattingen vonden dan het woord liberaal voorafgegaan door een bijvoeglijk naamwoord.

In de titel van de in deze bundel verzamelde artikelen wordt over de vrijzinnig-democratie gesproken als een stroming *tussen* liberalisme en socialisme. Ik acht dit een juiste aanduiding. De vrijzinnig-democratie was aan beide stromingen verwant doch zij kon daarvan voldoende duidelijk worden onderscheiden en verdient derhalve een eigen benaming.

Ook ten opzichte van de confessionele stroming waren er duidelijke verschillen. De opkomst van de confessionele partijen werd in ons land (mede) gekenmerkt door het verzet tegen zowel het liberalisme als het socialisme. Daaruit groeide de behoefte aan eigen organisatievormen en een eigen ideologie. De vrijzinnig-democratie streefde veeleer naar een synthese van elementen die zij in liberalisme en socialisme waardevol achtte. Minder geprononceerde opvattingen, het niet zoeken en streven naar een eigen ideologie of naar de opbouw van een eigen netwerk van organisaties zijn daarvan het logische gevolg.

DEMOCRATIE ALS ESSENTIE

Ziet men de vrijzinnig-democratie als een stroming die niet scherp kan worden onderscheiden van andere, maar die toch - ook internationaal - eigen trekken vertoont, dan rijst de vraag of deze eigen aard nader kan worden omschreven. Wat is het eigen geestesmerk van de vrijzinnig-democraten? Of, als men zover niet wil gaan, wat is het bijzondere, wat is typerend voor de standpunten die zij hebben ingenomen en voor de opvattingen die zij hebben verkondigd?

Hernieuwde lezing van een aantal boeken en tijdschriften van vrijzinnig-democraten, in het bijzonder van een aantal jaargangen van het weekblad *De Vrijzinnig-Democraat*, van het sinds 1872 verschijnende en gedurende vele jaren door links-liberalen en vrijzinnig-democraten geleide maandblad *Vragen des Tijds*, en van het na 1918 verschijnende tijdschrift *De Opbouw*, waarvan de redactie geheel uit vrijzinnig-democraten bestond, leidt mij tot de conclusie dat het hen vooral *om de democratie* ging. Telkens blijkt dat zij de oplossingen voor maatschappelijke en politieke vragen primair toetsten aan de vraag: Welke oplossing draagt het meeste bij, welke oplossing biedt de beste kansen voor de op- en uitbouw van een waarlijk democratische samenleving? Democratie was ook het kenmerkende woord in de vlag waaronder men zich schaarde, het was de leuze waaronder men de strijd voerde. Het woord 'democratie' vervulde bij de vrijzinnig-demo-

craten dezelfde functie als het woord 'socialisme' bij de vooroorlogse Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en het woord 'vrijheid' bij de liberalen. Als het woord viel, werd een verdere toelichting overbodig geacht en werd iedere lezer of toehoorder zonder meer geacht te weten waarover het ging.

Bij deze wellicht wat simpel aandoende conclusie moet allereerst bedacht worden dat de term 'democratie' in de vorige eeuw in politieke en staatkundige beschouwingen slechts weinig gebruikt werd. Het woord had dus nog een geheel eigen klank toen het in het laatste decennium van de vorige eeuw door de progressieven van die dagen werd geïntroduceerd.⁵ Voorts moet in aanmerking genomen worden dat de vrijzinnig-democraten vooral zochten en streefden naar een samenleving, naar een klimaat, naar sociale verhoudingen waarin de aanhangige grote maatschappelijke vragen vruchtbaar tot bespreking konden komen. Het ging hen niet in de eerste plaats om een eigen mens- of wereldbeschouwing. En al evenmin legden zij het accent op de opbouw van een maatschappij die op geheel andere grondslagen rustte, of meenden zij dat de maatschappelijke ontwikkeling duurzaam bepaald werd door bepaalde, determinant geachte, factoren. Niet het absolute doch het betrekkelijke stond bij hen voorop. Natuurlijk schuilde achter hetgeen zij stelden en propageerden wel een bepaalde kijk op de mens. Woorden als geestelijke vrijheid, gelijkheid en gelijkwaardigheid, persoonlijke en maatschappelijke verantwoordelijkheid, sociale rechtvaardigheid en maatschappelijke vooruitgang hadden ook in de vrijzinnig-democratische wereld hun eigen klank en betekenis. Maar zij trachtten deze begrippen zoveel mogelijk vrij te houden van een bepaalde geestelijke stroming of maatschappijopvatting.

De democratische samenleving werd door de vrijzinnig-democraten gezien als een samenleving waarin mensen van uiteenlopende godsdienstige en levensbeschouwelijke opvattingen deze tot hun recht konden laten komen, zonder dat de onderlinge verbanden verloren zouden gaan. Ook zagen zij haar als een samenleving die de gunstige voedingsbodem bood om voor maatschappelijke vragen en tegenstellingen een oplossing naderbij te brengen. In die zin beschouwden zij het scheppen van gunstige voorwaarden voor het tot stand komen dan wel bewaren en onderhouden van een democratische samenleving als een eigen en belangrijke doelstelling. In die zin ging het de vrijzinnig-democraten bovenal om de democratie.

POLITIEKE EN SOCIALE DEMOCRATIE IN HARMONIE

In het kader van de actie ten behoeve van de democratie keerden drie punten bij voortduring terug. Allereerst de grote aandacht voor het functioneren van de democratie door middel van kiesrecht, openbaarheid van bestuur, verantwoordingsplicht, vertegenwoordigende lichamen, enzovoort. Aandacht kortom voor het functioneren van de parlementaire democratie, maar dan wel in de breedste zin. Op praktisch elke algemene vergadering van de VDB stond de partij- of fractievoorzitter, vaak ook beiden, uitvoerig stil bij de werking en werkwijze van de volksvertegenwoordiging, bij het na te streven evenwicht tussen de invloed van partij en kiezer op de gekozene enerzijds en de wenselijkheid van een onafhankelijke positie van de afgevaardigde anderzijds, bij de noodzaak voor een kabinet om een vertrouwensbasis te hebben in de volksvertegenwoordiging - waardoor de politieke verantwoordelijkheid voor het regeerbeleid vast kwam te staan -, bij de mate waarin kabinet en regeringspartijen zich daarbij moeten binden, bij de rechten en plichten van de oppositie, en wat dies meer zij. Het is niet eenvoudig om op dit punt een goede maatstaf te vinden, maar ik zou durven verdedigen dat de hier bedoelde belangstelling in de eerste veertig jaren van deze eeuw bij geen partij in ons land zo groot is geweest als bij die van de vrijzinnig-democraten.

De tweede reeks van onderwerpen die voortdurend de aandacht heeft gehad, wordt gevormd door de maatschappelijke voorwaarden die vervuld moesten zijn om de democratie zo gunstig mogelijke kansen te geven. Goede mogelijkheden tot het volgen van onderwijs stonden daarbij voorop. Reeds in zijn eerste beginselverklaring had de VDB als belangrijkste doelstelling aangegeven dat de ontplooiingsvoorwaarden voor een ieder gelijk dienden te zijn. Voorts moesten de sociale voorzieningen, moesten de minimale bestaansvoorwaarden voor een ieder zodanig zijn dat hij of zij zich als deel van, als een betrokkene bij de samenleving zou kunnen gevoelen.

In de derde plaats probeerden de vrijzinnig-democraten bij te dragen tot het bewaren van de onderlinge verbanden tussen de godsdienstige richtingen en de maatschappelijke klassen in ons land. De democratie had naar hun oordeel slechts kansen in een samenleving waarin gemeenschapszin een belangrijke plaats innam. Scherpe godsdienstige en maatschappelijke tegenstellingen dienden derhalve te worden tegengegaan. In het begin van deze eeuw waren die tegenstellingen op beide terreinen duidelijk aanwezig. De bijdrage die de vrijzinnig-democraten leverden om deze te verminderen was beperkt, maar wel duidelijk aanwijsbaar. Zij kwam zowel tot uitdrukking in de erkenning van eigen rechten van achtergebleven groepen als ook - in een later stadium - in pogingen de voortschrijdende verzuiling tegen te gaan. De

Amsterdamse radicalen steunden bij de gemeenteraadsverkiezing in de jaren negentig van de vorige eeuw kandidaten van rooms-katholieke en gereformeerde huize, teneinde zo het bestaande liberale monopolie te doorbreken. Meer en meer groeide in progressieve kring voorts het besef dat de mogelijkheden voor het bijzonder onderwijs niet achter mochten blijven bij die voor het openbare. Het was geen toeval dat de vrijzinnig-democraat D. Bos voorzitter werd van de Pacificatiecommissie die in dezen beslissende voorstellen deed.

Toch bleef de strijd om de school ook voor de vrijzinnig-democraten een moeilijk punt. Er kan geen twijfel over bestaan dat mensen als Bos, G. Bolkestein, R. Casimir, Th.M. Ketelaar en Ph.A. Kohnstamm oprechte voorstanders waren van de Pacificatie. Zij bepaalden de toonzetting naar buiten. Maar vooral in de kleinere steden en in de dorpen bleef de schoolstrijd ook na 1917 doorgaan. Hij trok diepe voren in samenlevingen waarin mensen - meer dan in de grote steden - op elkaar waren aangewezen. In de strijd voor de openbare school stonden vrijzinnig-democraten in deze kleinere gemeenschappen vaak vooraan,⁶ zoals zij in het interbellum evenmin weg te denken waren uit het landelijk bestuur van 'Volksonderwijs', de vereniging waarin de voorstanders van het openbaar onderwijs waren georganiseerd.

Aan het streven van de vrijzinnig-democraten om grote maatschappelijke tegenstellingen te voorkomen heeft de historicus P. de Rooy een deel gewijd van zijn inaugurele rede *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*.⁷ In zijn bijdrage aan deze bundel wijst hij op een ander aspect, namelijk de pogingen van de vrijzinnig-democraten om de sociaal-democraten een volwaardige plaats binnen de volksgemeenschap te verschaffen. Ook dat streven had duidelijk twee kanten. Enerzijds werd op de sociaal-democraten een beroep gedaan zich niet zelf buiten de gemeenschap te stellen, maar zich er een deel van te voelen en verantwoordelijkheid voor het geheel te aanvaarden. Anderzijds werd getracht confessionelen en liberalen ervan te overtuigen samenwerking met de sociaal-democraten niet *a priori* uit te sluiten en rekening te houden met hun rechtmatige verlangens.⁸ Het op synthese gerichte beleid had bij de vrijzinnig-democraten steeds als einddoel de democratie erna te dienen.

Ter voorkoming van misverstanden merk ik tot slot op dat mijn kijk op de vrijzinnig-democratie, namelijk dat het deze vóór alles om de democratie ging, de erkenning van andere democratische partijen in ons land geenszins uitsluit. Ik wil slechts betogen dat deze partijen bij politieke en maatschappelijke vragen niet - zoals de vrijzinnig-democraten - de totstandkoming en handhaving van een democratische samenleving, doch een ander criterium als eerste en *voornaamste* toetsingsmaatstaf aanhielden.

DE WORTELS VAN DE VRIJZINNIG-DEMOCRATIE

De VDB werd op 17 maart 1901 opgericht. De directe aanleiding tot deze oprichting was de verwerping door de algemene vergadering van de Liberale Unie van een bestuursvoorstel om, teneinde de invoering van algemeen kiesrecht mogelijk te maken, de daarvoor noodzakelijke grondwetsherziening als punt van urgentie in het verkiezingsprogram op te nemen. In de gangbare literatuur wordt naast het algemeen kiesrecht het streven naar sociale wetgeving als belangrijkste oorzaak voor de oprichting van de VDB genoemd.

Ik ben geneigd de betekenis van beide punten enigszins te relativeren en ook de oprichting van de VDB zelf slechts als een belangrijk incident in een zich over vele jaren uitstrekkende ontwikkeling te zien. De directe consequenties van het urgent verklaren van de grondwetsherziening waren beperkt. De kans om de voor die herziening noodzakelijke meerderheid te verkrijgen was - ook bij een gunstige verkiezingsuitslag - niet groot. Wel bleef het vrouwenkiesrecht nog jarenlang een punt van verschil, ook met de Liberale Unie. Wat de sociale wetgeving aangaat hadden de progressieven binnen de Liberale Unie in 1896 bij de opstelling van het Urgentieprogramma voor de verkiezingen van 1897 al grotendeels hun zin gekregen. Het ging in 1901 om niet meer dan om de - op zich natuurlijk niet onbelangrijke - onderstreping van beide punten, teneinde elke twijfel omtrent de ernst, de betekenis en dringendheid ervan weg te nemen. In de politiek is het tempo waarin een partij een bepaalde verandering doorgevoerd wil zien vaak het meest kenmerkend. Maar het ging naar mijn gevoelen om méér dan alleen een verschil in tempo en het ging om méér dan de twee punten die meestal worden genoemd. In mijn kijk op de ontwikkeling van de vrijzinnig-democratie is de oprichting van de VDB in 1901 een belangrijke gebeurtenis in een langdurig proces van scheiding en losmaking van de liberalen dat veel méér punten betrof dan alleen het algemeen kiesrecht en de sociale wetgeving. Dit proces begon - al ver vóór 1901 - in de jaren zeventig van de vorige eeuw en vond eerst in 1921, toen naast de VDB de Vrijheidsbond - later Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond (LSP) genaamd - werd opgericht, zijn voltooiing.

Eerst iets over de jaren vóór 1901.⁹ Bij de oprichting van de VDB waren niet alleen afdelingen van de Liberale Unie maar ook afdelingen van de Radicale Bond en kleine resten van wat eens de Friese c.q. Nederlandse Volkspartij heette betrokken. De Radicale Bond en zeker de Volkspartij hadden in 1901 hun jaren van grootste bloei reeds achter de rug. Beide wortelden in bredere maatschappelijke lagen dan de VDB ooit zou bereiken. Vanaf het begin van de jaren negentig bestonden er tussen radicalen en

progressieve liberalen contacten en verbindingen en werd over samengaan gesproken. In zijn aan de geschiedenis van liberalen en radicalen in de periode 1872-1901 gewijde boek schrijft G. Taal over de politieke situatie in 1891: 'Wanneer een man als Kerdijk (toen) de liberale gelederen zou hebben verlaten en zich met enige geestverwanten bij de radicalen zou hebben aangesloten, was de situatie anders geweest: de Vrijzinnig-Democratische Bond was dan als het ware tien jaren eerder ontstaan.'¹⁰

Waarom liet men in deze jaren de kansen op een echte volkspartij, die er toen toch wel waren, liggen? Ik zie er een paar mogelijke verklaringen voor. Allereerst: het vrijzinnige volksdeel heeft een aantal heel goede eigenschappen, maar grote daad- en beslissingskracht en echte opofferingsgezindheid behoren er niet toe. In de tweede plaats was er bij de progressieve vrijzinnigen geen sprake van een achtergebleven groep wier belangen om een bijzondere behartiging vroegen en aan het hoofd waarvan men zich kon stellen. Voor een Kuiper, een Schaepman of een Troelstra was dus bij hen minder plaats. Onder de vooraanstaande progressieven van die dagen was er meer dan één met voortreffelijke kwaliteiten. Ik noem A. Kerkijk, M.W.F. Treub, H. Goeman Borgesius, H.L. Drucker en ook J.D. Veegens. Wellicht waren er nog meer. Voor zover daarvoor gegevens bekend zijn wekken deze de indruk dat tussen hen geen grote concurrentiezucht bestond; zij werkten in goede harmonie samen. Wellicht ook daarom, omdat geen van hen de gedrevenheid, de roeping, de constante wil, de eierzucht bezat om zich als leider van een brede volksgroep op te werpen.

Als derde en wellicht belangrijkste factor voor het gebrek aan daadkracht en tempo bij de vorming van een nieuwe partij zou ik het districtenstelsel willen noemen. Dat stelsel maakte de opkomst van nieuwe stromingen niet gemakkelijk. De progressieven waren het er bovendien niet over eens hoe organisatorisch vorm moest worden gegeven aan hun ideeën. Een geslepen politicus als Goeman Borgesius - qua overtuiging zeker tot deze democraten behorend - hield bij herhaling zijn politieke vrienden voor dat men tijdens de verkiezingscampagne de verschillen tussen de kandidaten van de Liberale Unie beter niet kon accentueren. Alleen zo zouden de vrijzinnige groepen, hoe politiek verscheiden ook, in het parlement een meerderheid kunnen behouden tegenover de confessionelen. Goeman Borgesius kon er daarbij op wijzen hoeveel moeite de Amsterdamse radicalen, die al wél een eigen partij hadden gevormd, moesten doen om deze partij buiten Amsterdam van de grond te krijgen en hoe weinig resultaat zij daarbij boekten.

Kerdijk, gesteund door Veegens en Drucker, lijkt een derde weg te hebben willen volgen. Hij probeerde de koers van de Liberale Unie van binnen uit om te buigen. Als het bestuur van de Unie - in de jaren negentig steeds

progressiever dan het merendeel van de aangesloten kiesverenigingen - er in 1896 in slaagt die verenigingen tot een voor die tijd bepaald sociaal te noemen hervormingsprogram te bewegen, staat Kerdijk aan het eind van de vergadering op en stelt een naamswijziging aan de orde. Nu wij dit program hebben geaccepteerd, zo is zijn redenering, moeten wij ons niet langer liberalen maar (vrijzinnige) democraten noemen. Even daarvoor heeft een andere afgevaardigde, de Middelburger Herman Snijders - evenals Kerdijk later enkele jaren voorzitter van de VDB - al voorgesteld om in de considerans van het hervormingsprogram niet te lezen dat de Unie van vrijzinnige, maar van democratische beginselen uitgaat. Beide voorstellen haalden het niet. Maar op ander wijze wist Kerdijk toch vorm te geven aan zijn gedachte. Een aantal op basis van het Unieprogramma gekozen Kamerleden - onder wie de ministers Goeman Borgesius en C. Lely - vormde na de verkiezingen van 1897 onder zijn leiding een afzonderlijke groep die zich de 'vrijzinnig-democratische Kamerclub' noemde. Na enige tijd traden ook drie op het programma van de Radicale Bond gekozen leden tot deze Kamerclub toe.

Zo ontstond aan het eind van de negentiende eeuw een nogal wonderlijke politieke situatie. Aan het bewind was het kabinet-Pierson-Goeman Borgesius. Door de vele wetsontwerpen op sociaal terrein die het aan de Kamer voorlegde heeft dit ministerie de ere naam 'kabinet der sociale rechtvaardigheid' gekregen. Maar - anders dan men zou mogen verwachten - was de verhouding van de vrijzinnig-democratische Kamerclub tot dit kabinet vrij koel. Het zinde de Club vooral niet dat bij de totstandkoming van dit ministerie was afgesproken dat ter zake van het kiesrecht pas op de plaats zou worden gemaakt. Aan het eind van het jaar 1900 bleek echter de Kamerclub niet eensgezind ten aanzien van de prioriteit die naar de mening van een meerderheid aan de zaak van het kiesrecht moest worden toegekend. Goeman Borgesius en Lely behoorden tot de minderheid die ter zake van het kiesrecht niet een zo geprononceerd standpunt wilde innemen dat een breuk met andere Unie-liberalen onvermijdelijk zou worden. Met de grootst mogelijke meerderheid maakte het hoofdbestuur van de Unie deze keuze wel. Bij de raadpleging van de aangesloten kiesverenigingen bleek deze meerderheid hier niet te bestaan. Met 44 tegen 33 stemmen sneuvelde het voorstel tot urgentieverklaring. De breuk was een feit.

De omstandigheden - H.P. Marchant, sinds mei 1900 deel uitmakend van de Tweede Kamer, komt er dertig jaar later nog eens op terug¹¹ - maakten de scheiding tot een onzuivere en onvolledige. Er ontstonden geen twee maar drie 'vrijzinnige' partijen. Naast de VDB en de in 1906 tot stand gekomen Bond van Vrije Liberalen (BVL), waarin zich de conservatieven organiseerden, bleef - als grootste - de Liberale Unie bestaan. Wilden deze partijen echter nog een kans maken om duurzaam aan een confessionele meer-

derheid te ontkomen, dan zouden zij bij de verkiezingen elkaar moeten ontzien en samenwerken. Die samenwerking komt er in 1905 als VDB en Unie elkaar vinden op basis van het zogenaamde 'blanco artikel': wèl grondwetswijziging, maar zonder de consequentie van de directe invoering van het algemeen kiesrecht (en dan nog alleen voor mannen). De Vrijzinnige Concentratie van 1913 omvatte ook de vrij-liberalen. Het was de onwaarachtigheid en onduidelijkheid ten top. De vrijzinnig-democraten waren op dat moment wel ver afgedwaald van de gedachte van de radicalen in de jaren negentig, aan wie een samenwerking van de democratische elementen uit confessionele en niet-confessionele partijen voor ogen stond. Het verlangen naar een gelijkwaardige positie was in de protestantse en rooms-katholieke wereld echter groter dan de gedachte dat in de partijkeuze allereerst de politiek gerichte verschillen tot uitdrukking moeten komen. Nog jarenlang zou de antithese de partijvorming in ons land blijven beheersen. Het districtenstelsel werkte daarbij tussen de drie vrijzinnige partijen als de grote vergeler, het verdoezelde de onderlinge verschillen in het vrijzinnige kamp. Pas de overgang in 1918 naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging bood de vrijzinnig-democraten de gelegenheid zich politiek duidelijker te profileren. Aan deze profilering leverde de strijd bare Marchant een belangrijke bijdrage.

GELIJKE RECHTEN VOOR DE VROUW

Wil men de vrijzinnig-democratie als politieke stroming begrijpen, dan zal men niet zijn aandacht op de gebeurtenissen in 1901 moeten fixeren en zal men ook meer onderwerpen dan alleen het algemeen kiesrecht en de sociale wetgeving in de beschouwing moeten betrekken. De vrijzinnig-democratie is een uitdrukking, een neerslag, van de ommekeer in denkbelden die zich rondom de eeuwwisseling op vrijwel ieder terrein van geestelijke activiteit voltrok. De historicus J. Romein heeft aan die omslag zijn laatste grote studie - *Op het breukvlak van twee eeuwen* - gewijd.¹² In het geheel van veranderingen dat hij signaleert, past ergens de vrijzinnig-democratie.¹³

Zo zijn er duidelijke relaties tussen de vrijzinnig-democratie en wat wij tegenwoordig de eerste emancipatiegolf noemen. Die golf beroerde vooral de vrouwen uit de burgerlijke wereld, 'de dames' zoals men in sociaal-democratische kring zei.¹⁴ Maar dat neemt niet weg dat deze 'dames' er zeker oog voor hadden dat niet zij doch andere groepen vrouwen in de moeilijkste omstandigheden verkeerden en dat zij duidelijk democratisch waren ingesteld.

Ik denk hierbij aan de actie van Aletta Jacobs voor zitplaatsen voor win-

kelmeisjes en aan haar voorstellen ter zake van prostitutie en geboortebeperving.¹⁵ In het eerste vrijzinnig-democratische gemeenteprogram, dat van januari 1903 dateert, werd onder meer de totstandkoming van crèches bepleit. In de toelichting werd er op gewezen dat deze crèches vooral van grote betekenis konden zijn 'voor arbeidsters, schoonmaaksters en andere vrouwen, die uit hoofde van haar beroep of bezigheid, zich gedurende haar werktijd niet kunnen bezighouden met de zorg voor haar jonge kinderen.'¹⁶ In datzelfde program vinden we een pleidooi voor het beginsel van *equal work, equal pay*. 'Als beginsel worde aangenomen, dat de Gemeente bij gelijke geschiktheid geen verschil make tussen de beide seksen bij het aanstellen en bezoldigen van personen in haar dienst.' Het onderwijs voor meisjes diende van dezelfde kwaliteit te zijn als dat voor jongens 'opdat de ontwikkelingsvoorwaarden op intellectueel gebied voor de beide geslachten gelijk zijn en de vrouwen even goed voor de levensstrijd voorbereid worden als de man.' De toelichting beschouwt al deze verlangens als eisen die nauw samenhangen met de vrijzinnig-democratische beginselen.

Mevrouw Annette Versluys-Poelman werd in 1901 de eerste vrouw die in Nederland deel uitmaakte van het landelijk bestuur van een politieke partij.¹⁷ Op grond van haar plaats op de kandidatenlijst zou Aletta Jacobs met Suze Groeneweg tot de eerste vrouwelijke Kamerleden hebben behoord, wanneer het in 1918 nog uitsluitend mannelijke vrijzinnig-democratische kiezerscorps - mede geleid door lokale motieven - niet met behulp van voorkeurstemmen reeds zitting hebbende mannen zou hebben gekozen.

Het is naar mijn gevoel een verdiende kroon op het werk van de vrijzinnig-democraten dat Marchant, door op het juiste moment een initiatiefontwerp in te dienen, de invoering van het vrouwenkiesrecht op zijn naam kreeg. Helaas hebben in de crisisjaren de ministers Marchant en M. Slingenberg het schone blazoen niet onbesmet gelaten door wetsontwerpen tot tijdelijke beperking van de arbeid door vrouwen in te dienen. De Kamerfracties gingen echter met hun voorstellen niet mee en bleven zo het beginsel trouw.

NEDERLANDS-INDIË

Een ander terrein waarop rond 1900 duidelijk sprake was van nieuwe inzichten was dat van de verhouding tussen Nederland en Indië. Met zijn bekende 'Ereschuld'-artikel in *de Gids* van 1899 loste het latere vrijzinnig-democratische Kamerlid C.Th. van Deventer het startschot voor een discussie over een andere financiële verhouding tussen moederland en koloniën. 'Het schalde ...', zo schreef de Leidse hoogleraar C. van Vollenhoven later,

zoals in jaren '... geen Nederlands tijdschriftartikel meer had geschald.'¹⁸ Het ging Van Deventer duidelijk om méér dan alleen een andere financiële verhouding. Hij wilde dat het belang van Indië en van de Indische bevolking en niet dat van het moederland de maatstaf zou zijn voor alle maatregelen die hier ten aanzien van wetgeving en economie werden uitgevaardigd. Indië zelf moest daarbij meer te zeggen krijgen. Voorts moest meer geld beschikbaar komen voor onderwijs. Langs deze weg immers zou Indië een grotere zelfstandigheid kunnen verkrijgen en zou de invloed van de inheemse bevolking kunnen toenemen. In de Kamer kreeg Van Deventer veel steun van Bos, de latere fractievoorzitter van de VDB. Buiten het parlement kon hij rekenen op de invloedrijke stem van Van Vollenhoven, die er voor pleitte rekening te houden met de eigen rechtsopvattingen van de Indische bevolking in wetgeving en rechtspraak.

De vrijzinnig-democraten waren dus ook ten opzichte van Indië voorstanders van een democratisch beleid. Zij steunden de zogenaamde 'ethische politiek' zoals deze door de gouverneurs-generaal A.W.F. Idenburg en J.P. Graaf van Limburg Stirum in de praktijk werd gebracht. Zij hadden rondom 1925 ook een actief aandeel in de levendige en felle strijd tegen de met steun van de Bataafse Petroleum Maatschappij gestichte en tegen de Leidse 'ethische politiek' gerichte indologenopleiding in Utrecht, de zogeheten 'oliefaculteit'.

DEFENSIE

Een domein waar men niet zo vlug een duidelijk democratisch getinte visie zou verwachten is dat van de defensie. Toch waren er rondom de eeuwwisseling enkele vragen aan de orde waarbij zo'n kijk een rol speelde. Daar was allereerst de vraag of de dienstplicht in beginsel alle mannen moest omvatten. Aan het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw kwam de rooms-katholieke minister van oorlog J.W. Bergansius met het voorstel de mogelijkheid van *remplace* af te schaffen en uit te gaan van een persoonlijke dienstplicht voor arm en rijk. De democratische leden uit verschillende groeperingen steunden hem.

Wellicht werd het streven naar een nauwere band tussen leger en volk in latere jaren gestimuleerd door de uitvoerige verhalen in de dagbladen over de Boerenoorlog, een strijd die in ons land heftige beroering teweeg bracht. Ook werd in deze periode de Zwitserse legerorganisatie vaak aan Nederland ten voorbeeld gesteld. Zo ontstond de gedachte aan een volksleger. Vanuit mijn doelstelling - het aantonen dat het streven naar een democratische samenleving steeds bij de vrijzinnig-democraten centraal heeft gestaan -

onderstreep ik hetgeen Bijkerk in een studie over het defensiebeleid van de VDB stelt, namelijk dat er 'een logisch verband (is) tussen het streven naar de invoering van het algemeen kiesrecht, het meepraten over het defensiebeleid door burgers en de vorming van een volksleger.'¹⁹

De belangrijkste punten waarin opbouw en aard van het gedachte volksleger afweken van de gangbare legerorganisatie waren:

- a. in beginsel moesten alle mannen van een bepaalde leeftijdsgroep actief bij het volksleger worden betrokken; bij de bestaande regeling werd slechts een derde deel van het aantal beschikbare personen opgeroepen;
- b. de oefeningen dienden al op vrij jonge leeftijd te beginnen, behoorden lokaal te zijn georganiseerd en mede gericht op de verbetering van de lichamelijke vorming. De eerste oefentijd en daarmee de periode van kazernering zouden zodoende sterk kunnen worden bekort. Bovendien moest de paradecultuur en de nadruk op de collectieve discipline worden teruggedrongen;
- c. de omvang en de betekenis van het militaire beroepskader diende te worden verminderd, waardoor het accent kwam te liggen op de zelfstandig denkende en handelende gewapende burger.

Op deze wijze, zo hoopte men, zou een leger ontstaan dat in, en niet - als het bestaande - buiten het volk zou staan. De bittere ervaringen met de stellingoorlog in de jaren 1914-1918 deden elke romantiek omtrent de verdediging met behulp van kleine eenheden verdwijnen. De gedachte aan een volksleger raakte daardoor op de achtergrond; bij de vrijzinnig-democraten kwam in de jaren twintig de idee van de nationale ontwapening in het middelpunt van hun aandacht te staan. Maar wat het eerste decennium van deze eeuw betreft mag de idee van een volksleger als een voorbeeld van een legerorganisatie met duidelijke democratische trekken worden gezien.

INTERNATIONALE RECHTSORDE

Ver uitgewerkte modellen van een toekomstige maatschappij vindt men bij de vrijzinnig-democraten niet. Deze passen ook niet in hun opvatting dat de samenleving slechts in beperkte mate maakbaar is, al meenden zij wel dat de overheid een leidende taak heeft te vervullen. Er is echter één terrein waarop zij zich gedurende vele jaren intensief hebben beziggehouden met vaak ver op de realiteit vooruitlopende projecties. Ik doel hier op het terrein van de internationale rechtsorde.

Twee hoogleraren hebben daarvoor ideeën aangedragen waaraan de vrijzinnig-democraten lang hebben vastgehouden. Al eerder kwam de invloed

van de Leidse hoogleraar Van Vollenhoven²⁰ op hun standpunt ter zake van de verhouding tot Indië aan de orde. Maar ook zijn gedachten over een internationale rechtsorde zijn in sterke mate bepalend geweest voor hetgeen de vrijzinnig-democraten hebben voorgestaan. Twee geschriften van Van Vollenhoven hebben veel invloed gehad. In 1913 verscheen *De eendracht van het land*, in 1918 gevolgd door *De drie treden van het volkenrecht*. In beide gevallen ging het om heldere en met vaart geschreven publikaties met een idealistische ondertoon. Zij werden in brede kring gelezen. Van Vollenhoven betoogde dat ook de betrekkingen tussen volkeren door het recht moesten worden geregeld en bepaald. Geschillen moesten door een onafhankelijke rechterlijke instantie worden beslist. De uitvoering van deze beslissingen diende zonedig met behulp van een internationale politiemacht te kunnen worden afgedwongen. Reeds in 1910 had Van Vollenhoven betoogd dat ons land op grond van zijn historie hierbij een roeping had te vervullen en dus initiatieven moest nemen.

Meer direct was de invloed van de Amsterdamse hoogleraar in de staathuishoudkunde D. van Embden. Hij was reeds op jonge leeftijd secretaris van het hoofdbestuur van de VDB, redacteur van het partijweekblad en in latere jaren vele malen lid van het dagelijks bestuur. Van 1918 tot de overgang van de VDB naar de Partij van de Arbeid (PvdA) in 1946 vertegenwoordigde hij de vrijzinnig-democraten in de Eerste Kamer. Ook Van Embden was een idealistisch man. De zaken van vrede, veiligheid en ontwapening hadden bij hem geen kleinere aandacht dan de onderwerpen op het vakgebied dat hij gedurende vele jaren in Amsterdam doceerde.

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog publiceerde hij een opmerkelijk geschrift onder de titel *De oorlog en het kapitalisme*.²¹ Hij betoogde daarin dat, anders dan de sociaal-democraten meenden, oorlog niet onlosmakelijk aan de ontwikkeling van het kapitalisme was verbonden. Integendeel, Van Embden meende dat juist het vrije ruilverkeer en de internationale arbeidsverdeling waartoe het kapitalisme oproept, de kansen op een oorlog geringer zouden maken. De oorlog werd bevorderd door nationalisme en militarisme en deze twee leidden vaak tot vèrgaand overheidsingrijpen, tot hoge invoerrechten ter bescherming van de binnenlandse nijverheid dan wel tot imperiale preferenties. Als rector-magnificus kwam Van Embden in 1930 in zijn dies-rede getiteld 'De overschatting van de staat in de welvaartssfeer' nog eens op dit onderwerp terug. Anders dan de titel doet verwachten ging het Van Embden bij deze overschatting niet om de invloed die de staat kon hebben op het nationale economische beleid, doch concentreerde hij zich op de werking van de staat in het internationale verkeer. Hij herhaalde zijn argumenten uit 1914 en hield een vurig pleidooi voor vrijhandel, voor vrij kapitaalverkeer en voor gelijke toegang van alle volken tot

gebieden die nog een koloniale status hadden. Van Embdens strijdbare pacifisme had ook invloed op de keuze voor nationale ontwapening die de vrijzinnig-democraten in 1924 maakten. In woord en geschrift toonde hij zich daarvan een geharnast voorstander.

Zowel op het gebied van de internationale rechtsorde als op dat van de vrijhandel en de ontwapening kregen de vrijzinnig-democraten de wind tegen. Tot ver in de jaren dertig hielden zij echter aan hun idealen vast; slechts node gaven zij deze prijs.

SOCIAAL-ECONOMISCHE ROL VAN DE STAAT

In het voorgaande kwamen de sociaal-economische opvattingen van de vrijzinnig-democraten al even ter sprake. Aan dit punt wil ik tot slot nog aandacht schenken.²² Ik vat de politieke tegenstellingen in telegramstijl samen. 'Markt versus plan' wordt momenteel gezegd. 'Ordering tegenover vrijheid' heette de tegenstelling in de jaren dertig, 'socialisatie van de produktiemiddelen tegenover privaat bezit' in de jaren twintig. Het program van de SDAP van 1912 sprak van een stelsel van voortbrenging 'waarbij het doel niet is het maken van winst, doch voorziening in de behoeften van allen.' Bij deze laatste formulering, die neerkomt op de stelling dat het kapitalisme om de winst produceert en het socialisme ter voorziening in de behoeften, knoop ik aan.

De vrijzinnig-democraten konden zich met de tegenstelling aldus geformuleerd niet verenigen. Wèl erkenden zij dat het vrije ruilverkeer alleen in *koopkrachtige* behoeften voorziet. Waar geen koopkracht aanwezig is laat dit ruilverkeer ook de meest dringende, de meest primaire behoeften onbevredigd. In een volksgemeenschap zijn voor een bevredigende behoeften-voorziening twee factoren van belang:

- a. een relatief hoog produktieniveau. De gezamenlijke prestatie van allen bepaalt het niveau waarop de consumptie zich kan bewegen. Het verkrijgen van een grote prestatie maakte naar het oordeel van de vrijzinnig-democraten een inkomens- c.q. winstprikkel onmisbaar;
- b. een redelijk te achten verdeling van de inkomens. Bij grote inkomensverschillen zou immers wèl aan luxe, doch in onvoldoende mate aan primaire behoeften worden voldaan.

De vrijzinnig-democraten erkenden dat er tussen deze twee factoren een zekere spanning kon bestaan, een spanning die niet uit de weg kon en mocht worden gegaan. Hoe deze spanning tot een oplossing kon worden gebracht - althans kon worden verminderd - was voor hen een vraag die wèl voortdu-

rende aandacht en studie vergde, maar waarvoor geen voor alle tijden en omstandigheden geldend antwoord kon worden gegeven. Een redelijke inkomensverdeling was voor hen bovendien niet alleen van betekenis voor de behoeftenvoorziening, zij achtten deze tevens een voorwaarde voor een goed functioneren van de democratie. Alleen bij een redelijke inkomensverdeling mocht bij alle volksgroepen belangstelling voor de problemen van de gemeenschap worden verwacht. Die redelijke inkomensverdeling zou naar hun oordeel niet uit zichzelf ontstaan, niet het spontane gevolg zijn van de werking van het ruilverkeer. Correctie, van de overheid uitgaande, was derhalve nodig. Hier lag opnieuw een verschil met de liberalen die, ook nadat zij het beginsel van de sociale wetgeving hadden aanvaard, de neiging behielden zoveel mogelijk aan de 'natuurlijke' inkomensverdeling te willen vasthouden.

Van de middelen die de vrijzinnig-democraten gedurende het ruim veertig jaren durende bestaan van de VDB hebben bepleit om tot een meer gelijkmatige inkomensverdeling te komen, noem ik de meest in het oog springende:

- a. maatregelen op het terrein van de sociale wetgeving;
- b. het streven bij de belastingheffing om het accent op directe belastingen met een progressief tarief te leggen;
- c. het streven naar de versterking van de positie van partijen die geacht werden relatief zwak te staan in het ruilverkeer (bijvoorbeeld dwingend recht in de Wet op de arbeidsovereenkomst en in de Pachtwet, het openen van de mogelijkheid tot het verbindend verklaren van CAO's, invoering van loonminima, erkenning van de rol van de vakbeweging enzovoort);²³
- d. overheidsexploitatie van, althans overwegende invloed van de staat op voorzieningen van algemeen belang (met name werd daarbij gedacht aan infrastructurele voorzieningen).

Zowel ten aanzien van de maatregelen op het terrein van de inkomensverdeling als - meer algemeen - de plaats en taak van de overheid in het sociaal-economisch leven luidde de kritiek op de vrijzinnig-democraten steeds dat hun opstelling te weinig principieel, te pragmatisch was. Kijkt men naar de tekst van het betreffende deel van de beginselverklaring dan is die kritiek zeker begrijpelijk. Die tekst luidde zowel in de beginselverklaring van 1921 als die van 1936:

'om de vrije werkzaamheid in de voortbrenging en het voortbrengend vermogen van het volk te bevorderen, moet aan een ieder de vrucht van eigen inspanning zijn verzekerd. Daarom kan de erkenning van het persoonlijk eigendomsrecht in de maatschappelijke orde niet worden gemist. De

wetgever behoort echter de omvang van dit recht aan te passen bij de maatschappelijke ontwikkeling.²⁴

Het meest typerende voor het standpunt van de vrijzinnig-democraten is de laatste zin. Je kunt met zo'n uitspraak alle kanten uit, was vaak de kritiek zowel van liberale als van sociaal-democratische zijde. Het is bij de vrijzinnig-democraten geen vlees en geen vis, verzuchtte de liberale leider B.M. Telders nog in 1940.²⁵ Van dezelfde aard was ook de kritiek van confessionele kant. De ordeningsgedachte moge bij de vrijzinnig-democraten geen tegenstand, ja zelfs steun ondervinden, 'stuwing *krachtens beginsel* ontbreekt', schreef de katholiek Cornelissen.²⁶

De vrijzinnig-democraten bleven vrij gelijkmatig onder deze kritiek. Er is wat de aan te wenden middelen aangaat geen wijsheid van alle tijden, zo meenden zij. Steeds opnieuw is bezinning nodig op wat de overheid kan en moet doen. Het 'alles wisselt, alles stroomt' stond bij hen hoog in het vaandel. In de verwerping van een vast maatschappijbeeld en een voorspelbare maatschappijontwikkeling, bleven zij aanhangers van hetgeen de kathedersocialisten van de zogeheten Historische School in de economie hen hadden geleerd.

De Franse radicaal-socialist en Nobel-prijswinnaar Ferdinand Edouard Buisson (1841-1932) legde wat meer accent op de daarbij noodzakelijke dynamiek maar had toch dezelfde intentie toen hij zei: 'Le radicalisme, c'est une révolution continue.'²⁷

Noten

1. Zo bijvoorbeeld G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*. Den Haag, 1980. Taal maakt - ook blijkens de titel van zijn boek - onderscheid tussen liberalen en radicalen. In zijn epiloog over de situatie na 1901 spreekt hij echter over de 'drie liberaal-vrijzinnige partijen'. Kennelijk rekent hij de vrijzinnig-democraten niet tot de radicalen. Van deze laatsten geeft hij de kenmerken ook niet duidelijk aan. Voor de periode na 1901 ziet hij slechts graduele verschillen tussen de Liberale Unie en de VDB.

In zijn studie van het Nederlandse liberalisme zegt de politicoloog J.W. de Beus weinig over de periode 1901-1946. Hij ziet echter duidelijk de vrijzinnig-democraten als een deel van de liberale stroming. Hij wil niet meer van kathedersocialisten doch van katheders-liberalen spreken, een wijziging die mij niet geluk-

kig voorkomt. Zie J.W. de Beus, 'Oorsprong en wederkeer van de liberalen', in: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn, red., *De interventiestaat. Tradities - ervaringen - reacties*. Meppel, 1984, 88-133.

De Amsterdamse hoogleraar P. de Rooy spreekt in zijn inauguratie *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*. Nijmegen, 1987, over de VDB als een progressief-liberale partij. Hij gaat vooral in op de wijziging in de opvattingen rond de eeuwwisseling en behandelt slechts zijdelings de politieke verschillen na 1900.

De politicoloog S. Stuurman stelt, na te hebben betoogd dat zich in deze periode over een breed vlak wijzigingen in de opvattingen voordoen: 'Wer alle diese Auffassungen zugleich vertrat, war nicht mehr liberal im alten Sinne, sondern liberal-demokratisch.' Voor de jaren na 1901 ziet hij de verschillen tussen de Liberale Unie en de VDB 'bedeutender als Taal es wahrhaben will.' Niettemin beschouwt hij de VDB als een 'grundsätzlich liberale Partei'. Zie S. Stuurman, 'Liberalismus, Gesellschaft und Staat in den Niederlanden 1870-1940', in: J.P. Nautz, J.F.E. Bläsing, hrsg., *Staatliche Intervention und gesellschaftliche Freiheit: Staat und Gesellschaft in den Niederlanden und Deutschland im 20. Jahrhundert*. Melsungen, 1988, 161-185.

Ook G. Voerman meent dat er na 1901 ondanks de stemakkoorden van 1905 en 1913 duidelijk verschillen waren tussen vrijzinnig-democraten, unie-liberalen en vrij-liberalen. In zijn slotbeschouwing over de situatie na 1921 noemt hij de VDB links-liberaal en de Vrijheidsbond rechts-liberaal. Zie G. Voerman, 'Liberalen op een tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en de Bond van Vrije Liberalen aan het begin van de 20ste eeuw (1901-1921)', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1989, 102-130.

2. Niet na te gaan valt in hoeverre daarbij ook meespeelde wat S.A. Posthumus, oud-vrijzinnig-democraat en in 1946 lid geworden van de Tweede Kamer voor de PvdA, in een artikel in het maandblad *Paraat* van die partij schreef: Men kon de vrijzinnig-democraten niet sneller op de kast krijgen dan door hen liberalen te noemen!
3. Dit doet bijvoorbeeld P.J. Oud in *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940*. 6 dln., Assen, 1948-1951. R. Koole, 'De VDB en de LSP in het interbellum', in: *LEF*, 3 (1985), 11 (sept.), 35-42, vermeldt eveneens dat de VDB zelf de term 'liberalisme' schuwde. Hij spreekt daarom van de 'vrijzinnige partijformaties'. Zie ook de bijdrage van R. Koole in deze bundel.
4. R. Kranenburg, 'De staatkundige beginselen van het radicalisme', in: C.W. de Vries, red., *Principieële Staatskunde*. Dl. II, Rotterdam, 1929. Y.W. Kranenburg, 'De grondbeginselen van het radicalisme', in: *De Opbouw*, 1936, nr. 7, 1-11.
5. Zie vooral J. van de Giessen, *De opkomst van de democratie als leuze in Nederland*. Den Haag, 1948, 97-173; en A.L.R. Vermeer, *Philipp A. Kohnstamm over democratie*. Kampen, 1987.

6. Zie M.H. Klijnsma, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond in Friesland, 1917-1940', in: *It beaken*, 46 (1984), 220-237.
7. De Rooy, *op.cit.*
8. Zie bijvoorbeeld het slot van de repliek van Marchant bij de algemene beschouwingen over de begroting voor het jaar 1930: 'Niettemin worden de sociaal-democraten teruggeschoven, terwijl zij onmisbaar zijn in de strijd, die alle democraten hebben te voeren tegen het voortdurend dreigend gevaar, dat de economische machthebbers zich meester maken van de heerschappij, ook de staatkundige, over ons volk. Ik wacht op het ogenblik dat dit zal worden erkend. Het kan zijn vroeg of laat. Ik hoop dat het zal zijn vroeg, maar het ogenblik zal komen, waarop dit zal worden ingezien door al degenen, die op democratische grondslag staan.'
9. Zie over de periode vóór 1901 Taal, *op.cit.*
10. Taal, *op.cit.*, 176.
11. H.P. Marchant, 'De Vrijzinnig-Democraten in het Parlement', in: D. van Embden e.a., red., *Gedenkboek Vrijzinnig-Democratische Bond 17 maart 1901-1926*. Den Haag, s.a. [1926], 49. Zie ook Marchant in zijn rede 'Met frisschen moed' op de algemene vergadering van 1929 te Middelburg. Daarin vroeg hij zich af: 'Zijn er dan onder de liberalen niet gebleven in 1901 die bij de voorhoede en trekkracht (van de vrijzinnig-democraten; H.H.) hadden moeten aansluiten?' En hij antwoordt: 'Ja, ik wil er twee noemen, die niet meer in leven zijn: Goeman Borgesius en Lely.' Wat later noemde hij ook Cort van der Linden (zie *De Opbouw*, jaargang 1929/30).
12. J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. Amsterdam, 1976, in het bijzonder de hoofdstukken IX, XVIII en XIX.
13. Zie ook het eerste hoofdstuk getiteld 'Een herinnering' in A. Plate, *het diepste punt*. Leiden, 1952, beginnende met de zinnen:
'Om en bij de laatste eeuwovergang was Nederland springlevend. Er bloeide iets, dat doet denken aan de bollentijd als er fijn licht en veel frisse lucht over het land ligt. Wie er het zintuig voor had, voelde dat er iets nieuws op komst was.'
14. Zie voor een herwaardering van de 'burgerlijke' feministen: U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam, 1990; en het artikel van U. Jansz en T. van Loosbroek in het *Zesde Jaarboek voor de vrouwengeschiedenis*, Nijmegen, 1985, 10-29.
15. A. Jacobs, *Herinneringen*. Nijmegen, 1978; in het bijzonder de hoofdstukken V, VII en IX.
16. *Werkzaamheid op gemeentelijk gebied*. Program VDB, Haarlem, 1903.
17. Zie over deze bijzondere vrouw het artikel van M. Everard, 'Annette Versluys-Poelman en haar kring', in: *Zesde Jaarboek voor de vrouwengeschiedenis*. Nijmegen, 1985, 106-137.
18. C. van Vollenhoven, 'Mr. C.Th. van Deventer (1857-1915)', in: *Gedenkboek*, 75.

19. R.P.F. Bijkerk, 'Naar een gewapend volk? Het defensiebeleid van de Vrijzinnig-Democratische Bond bij het aantreden van het kabinet-De Meester (1905-1908)', in: *Mededelingen van de sectie militaire geschiedenis landmachtstaf*, 9 (1986), 7-30. Ook de Liberale Unie was voorstander van een volksleger.
20. Mr. C. van Vollenhoven (1884-1933) was lid van de VDB maar nam voor zover ik heb kunnen nagaan, slechts in bescheiden mate aan de werkzaamheden van de Bond deel. Behalve door zijn eigen geschriften was zijn invloed echter groot omdat een aantal van zijn leerlingen, waaronder A.M. Joekes, actief was in de VDB.
21. D. van Embden, *De oorlog en het kapitalisme*. Amsterdam, 1914.
22. Voor het standpunt van de vrijzinnig-democraten terzake van de op sociaal-economisch terrein te voeren politiek zijn vooral de publikaties van M.W.F. Treub van betekenis, zoals bijvoorbeeld zijn inaugurele rede *De ontwikkeling der staathuishoudkunde tot sociale economie*. Amsterdam, 1896; en de brochure *Het economisch standpunt der vrijzinnig-democraten*. Amsterdam, 1901.
23. Naast de sociaal-democraten zijn het alleen de vrijzinnig-democraten die zich in 1903 keren tegen de strafbaarstelling van staking door spoorwegpersoneel en door ambtenaren. Zie E. van Raalte, *Dr. D. Bos: leven en werken van een Nederlands staatsman*. Assen, 1962, 124, waaruit tevens blijkt dat dit standpunt door de kiezers aan de vrijzinnig-democraten niet in dank werd afgenomen.
24. *Parlement en kiezer*, 1939/40 en 1918/9. De beginselverklaringen 1901, 1921 en 1936 zijn ook te vinden in de bijlagen van Vermeer, *op.cit.*
25. B.M. Telders bij de opening van de algemene vergadering van de LSP op 9 maart 1940. Joekes antwoordde op de door Telders uitgeoefende kritiek in *De Opbouw* van april 1940. Zie ook de bijdrage van H. Spijkerman in deze bundel.
26. A.J.M. Cornelissen, *Beginselen der Nederlandse politieke partijen*. Nijmegen, 1935, 79.
27. Aangehaald in Y.W. Kranenburg, *op.cit.*

Twée gezichten van de vrijheidsliefde

PROGRESSIEVE EN CONSERVATIEVE LIBERALEN IN DE EERSTE
HELFT VAN DE TWINTIGSTE EEUW

Ruud Koole

HET ONVERMIJDELIJKE SCHISMA IN DE LIBERALE GELEDEREN: EEN OVERZICHT

Op het moment dat de liberale wetgevingsmachine op volle toeren draaide, viel het liberalisme als politieke beweging definitief uit elkaar. Terwijl het progressief-liberale kabinet-Pierson-Goeman Borgesius (1897-1901) er in slaagde de ene sociale wet na de andere aangenomen te krijgen,¹ smolt de toch al broze eenheid van de in 1885 opgerichte Liberale Unie als sneeuw voor de zon weg. De discussie over de uitbreiding van het kiesrecht voltrok het vonnis. In 1901 weigerde een meerderheid van de Liberale Unie deze kwestie urgent te verklaren, waarna de progressief-liberalen vertrokken en de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) oprichtten. Duidelijk stonden nu binnen de liberale beweging twee stromingen tegenover elkaar: de progressieven in de VDB en de conservatieven, die na aanvankelijke verdeeldheid in 1921 zouden samengaan in de Vrijheidsbond.

Het ontstaan van de VDB is later op verschillende manieren geïnterpreteerd. Na de grondwetswijziging van 1917 zou vanuit de Liberale Unie en haar opvolger de Vrijheidsbond herhaaldelijk geprobeerd worden de VDB tot samenwerking of zelfs fusie te bewegen. De kiesrecht kwestie bestond na de Pacificatie immers niet meer? Was daarmee tevens niet de bestaansgrond van de VDB als aparte liberale organisatie verdwenen?

In de historiografie is de wijze van ontstaan van de VDB wel aangegrepen om het geringe inhoudelijke verschil tussen de verschillende stromingen binnen het liberalisme te illustreren. Het ging immers slechts om de erkenning van de urgentie van het kiesrechtprobleem? Lag het verschil tussen de stromingen niet vooral in het gewenste tempo van de hervormingen en niet in de hervormingen zelf?²

Beide interpretaties moeten afgewezen worden, of op zijn minst genuan-

ceerd. De eerste verwacht de aanleiding met de oorzaak van de breuk. De tweede gaat te gemakkelijk voorbij aan de mogelijkheid dat het onderschrijven van een op een bepaald moment sterk in de belangstelling staand streven, zonder daaraan de gevolgen te verbinden voor een actuele standpuntsbepaling, een conservatieve inslag kan verbloemen: verschil in tempo als camouflage voor verschil in streven.³ De breuk in de liberale stroming die leidde tot de oprichting van de VDB, kan niet los worden gezien van het maatschappelijke transformatieproces dat zich rond de eeuwwisseling voltrok. Met name de sociale kwestie noopte tot actief overheidsoptreden. Staat en maatschappij raakten steeds meer met elkaar verweven. Conservatieve liberalen verzetten zich hiertegen en waren ook minder overtuigd van de noodzaak om de bemoeienis van de staat met de onderdaan te complementeren met meer invloed van die onderdaan op het functioneren van de staat. De progressieve liberalen die sinds circa 1870 naar voren waren getreden, waren juist voluntaristischer ingesteld en bepleitten tevens een snelle invoering van het algemeen kiesrecht. De opinies met betrekking tot de kiesrecht-kwestie en de opvattingen omtrent de gewenste mate van overheidsoptreden hingen aldus nauw met elkaar samen. Dat de VDB ontstond juist ten tijde van het kabinet-Pierson-Goeman Borgesius is niet geheel toevallig. Over dit kabinet schrijft Kossmann: 'Zelden was het radicale liberalisme in Nederland etatistischer dan in deze periode en zelden was het produktiever.'⁴ De door de progressieve liberalen gevoelde urgentie van de uitbreiding van het kiesrecht moet tegen de achtergrond van die actieve staat worden gezien.

De scheiding van de liberale geesten is, zo kan men stellen, het onvermijdelijke gevolg van het toegenomen belang van de sociaal-economische dimensie van het politieke bestel.⁵ Stonden liberalen aanvankelijk als 'links' tegenover de 'rechtse' godsdienstige partijen, het groeiende gewicht van sociaal-economische kwesties drukte te zwaar op de liberale eenheid. De veranderende betekenis van de termen 'links' en 'rechts' illustreerde, zij het met enige vertraging, deze verschuiving in dimensies in het politieke bestel. Steeds meer zou men met 'links' de voorstanders van meer overheidsingrijpen op sociaal-economisch terrein gaan aanduiden, terwijl met 'rechts' juist bedoeld werd op de protagonisten van de vrije markt met een zo klein mogelijke rol van de staat. Na de Tweede Wereldoorlog zou de nieuwe interpretatie van deze termen vrijwel gemeengoed worden.

Men zou kunnen zeggen dat in de eerste helft van de twintigste eeuw de godsdienstige en de sociaal-economische dimensies wedijverden om de dominantie in het politieke bestel. Tot 1917 was de godsdienstige dimensie overheersend, hetgeen tot uiting kwam in het succes van de antithese op partijpolitiek gebied. Maar de sociaal-economische kwam aan het eind van

negentiende eeuw sterk op. De oprichting van de socialistische partijen en de breuk in de liberale gelederen waren er het gevolg van. In het interbellum was de sociaal-economische dimensie van ongeveer gelijk gewicht als de godsdienstige. De schoolstrijd was toen definitief beslecht. Door een krachtig gestimuleerde verzuiling konden de godsdienstige partijen hun positie evenwel voorlopig handhaven. De socialisten moesten genoegen nemen met het niet-godsdienstige of vrijzinnig-godsdienstige deel van de arbeidersbevolking. De liberalen verloren door de invoering van het algemeen kiesrecht hun relatieve voorsprong op electoraal gebied. Slechts de niet- of vrijzinnig-godsdienstige leden van de nog geringe middenklasse behoorden tot hun potentiële achterban.

Op het eerste gezicht lijkt het verdeelde optreden van de liberalen in het interbellum wellicht vreemd. Noopten hun gemeenschappelijke oorsprong en hun geringe omvang niet tot samenwerking? Gold ook voor hen niet de leuze 'eendracht maakt macht'? Vanuit de conservatieve Vrijheidsbond, die later werd omgedoopt tot de Liberale Staatspartij (LSP) en in het onderstaande met deze laatste benaming zal worden aangeduid, werd soms op samenwerking aangedrongen. Het probleem was evenwel dat door de verschillen in opvatting - met name inzake de gewenste mate van overheidsop treden - van politiek-inhoudelijke eendracht meestal geen sprake was. Andere kwesties, zoals die van de ontwapening (zie hierna), scherpten deze tegenstelling tijdelijk soms nog aan. Toch zijn er ook momenten van toenadering geweest, wanneer het belang van de sociaal-economische tegenstellingen verbleekte in het licht van een gepercipieerde bedreiging van de nationale staat door oorlog of revolutie. Daarvan was sprake in 1913, in 1918 en aan het eind van de jaren dertig.

De onderlinge verhoudingen van de conservatieve en progressieve liberalen kunnen daarom - sterk vereenvoudigd - worden geschetst met twee elliptische bewegingen: een korte van 1901 tot aan de Eerste Wereldoorlog en een iets langere van circa 1920 tot aan het eind van de jaren dertig. Na 1901 trokken de progressieve en de conservatieve vleugels van het liberalisme gescheiden op. In 1913 vonden zij elkaar echter weer in de pragmatische Vrijzinnige Concentratie, die vooral was ontstaan om electorale redenen. Het toen nog bestaande meerderheidsstelsel in verschillende districten maakte samenwerking in de vorm van stembusafspraken lonend. De conservatieve liberalen, die in 1909 fors bij de verkiezingen hadden verloren, stapten over hun bezwaren tegen het algemeen kiesrecht heen. Het samenwerkingsverband vormde de basis voor het kabinet-Cort van der Linden, de laatste door een liberaal geleide regering. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) had geweigerd tot dit kabinet toe te treden, maar steunde

wel de grondwetsherziening die in de periode van dit kabinet haar beslag kreeg.

Na de Pacificatie was door het nieuwe stelsel van evenredige vertegenwoordiging de ratio van samenwerking bij de verkiezingen verdwenen. De Vrijzinnige Concentratie viel dan ook uiteen. Toch waren de inhoudelijke verschillen gedurende korte tijd kleiner dan ooit. Uit angst voor het overslaan van de Duitse revolutie naar Nederland schoven de conservatieve liberalen in sociaal-economisch opzicht tijdelijk op in de richting van de VDB. Troelstra's 'revolutiepoging' mag dan mislukt zijn, zij bracht op het gebied van sociale wetgeving op korte termijn meer dan de socialisten hadden durven hopen.

Toen de angst voor de revolutie wegebde, werden ook de verschillende inzichten op met name sociaal-economisch terrein weer zichtbaar. De conservatieve liberalen, die zich - zoals gezegd - in 1921 verenigden in de Vrijheidsbond/LSP, keerden terug op hun schreden en huldigden opnieuw de opvatting van een minimale staat. De VDB daarentegen accepteerde een actievere overheid, al bleef ook voor hem de vrije markt de basis van het economisch stelsel. Daarmee onderscheidde de Bond zich onder andere van de SDAP. Deze verschillen in opvatting tussen de VDB en de LSP werden in het interbellum aangevuld door tegenstelde opinies op andere terreinen. De LSP ontpopte zich ook op zedelijk gebied als een conservatieve partij. De omarming door de LSP van de christelijke grondslag van de Nederlandse samenleving, waarmee niet zozeer de religieuze opvattingen als wel de aan het christendom toegeschreven waarden en normen werden bedoeld, moet vooral in dit licht worden gezien. De VDB weerspiegelde in zijn opvattingen over defensie de ontwikkelingen op internationaal gebied. Tijdens de ontspanning in de jaren twintig wierp de VDB zich op als voorvechter van eenzijdige ontwapening (net als de SDAP), terwijl de op defensiegebied overigens zeer zuinige LSP niet verder wilde gaan dan te streven naar internationale ontwapening.

Halverwege de jaren dertig werd de afstand tussen de VDB en de LSP politiek-inhoudelijk weer kleiner. Onder druk van de groeiende spanning op internationaal terrein gaf de VDB zijn standpunt van eenzijdige ontwapening op, terwijl onder druk van de economische crisis en die internationale spanning de LSP - zij het met aarzelingen - enig staatsingrijpen in het economisch leven accepteerde, en tenslotte zelfs 'onmisbaar' noemde.⁶ Maar de toenadering van de LSP en de VDB maakte onderdeel uit van een algehele toenadering van de niet-extreme partijen onder druk van de oorlogsdreiging. Niet alleen de afstand van de VDB tot de LSP was verkleind, ook die van de VDB tot de SDAP was verminderd. De koerswijziging van de SDAP, vooral herkenbaar in het opgeven van het streven naar eenzijdige

ontwapening en in het nieuwe beginselprogramma van 1937, waarin vele marxistische leerstellingen waren verdwenen, bezegelde haar 'ingroei' in de Nederlandse natie-staat.⁷

De inhoudelijke toenadering van de VDB en de LSP leidde vooral na de slechte resultaten bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 tot oproepen tot samenwerking of zelfs tot fusie. Maar dergelijke geluiden kwamen vrijwel uitsluitend van de kant van de LSP. De VDB moest er niets van hebben. De LSP en daarmee ook de term liberalisme betekende in zijn ogen nog slechts een stoffig soort conservatisme. Al was in de praktische politiek de afstand tussen beide partijen verminderd, de - mede op een verschillend geloof in de maakbaarheid van de samenleving gebaseerde - psychologische kloof was nog steeds erg groot. Oorlogsdreiging kon leiden tot een pragmatische, maar niet tot een principiële toenadering.

Zolang de sociaal-economische dimensie in het politieke bestel van groot gewicht bleef of zelfs relatief nog aan belang won, bleef een scheiding der liberale geesten onvermijdelijk. De vrijheidsliefde, die beide stromingen vanaf het begin gemeen hadden, werd onder het gewicht van vooral die dimensie verschillend geïnterpreteerd. Deze verschillen zullen hierna achtereenvolgens worden geïllustreerd door het gebruik in het interbellum van de termen 'vrijzinnig' en 'liberaal' nader te duiden; door kort stil te staan bij de organisatorische ontwikkelingen van de VDB en de LSP; en - tenslotte - door enkele politiek-inhoudelijke stellingnames van beide partijen met elkaar te vergelijken.

VRIJZINNIGEN EN LIBERALEN: WHAT'S IN A NAME?

In de vorige paragraaf is bewust een grove schets gegeven van de ontwikkelingen binnen het Nederlandse liberalisme voorafgaande aan de Tweede Wereldoorlog. De historische werkelijkheid noopt vanzelfsprekend tot vele nuanceringen. Zo is de tweedeling in progressieve en conservatieve liberalen op partijpolitiek gebied vóór 1921 op zijn minst onvolledig.⁸ De in 1906 opgerichte Bond van Vrije Liberalen (BVL) en de Liberale Unie zijn gemakshalve tot de conservatieve stroming gerekend, hoewel in de Unie het conservatisme minder volledig was dan in de BVL. Ook de meningsvorming binnen de VDB en de LSP was minder monolithisch dan voorgesteld. In de hierna volgende paragrafen, die met name op het interbellum betrekking hebben, zal geprobeerd worden enige schakeringen in dit beeld aan te brengen. Eerst is evenwel een korte opmerking over het gebruik van de termen liberaal en vrijzinnig op zijn plaats. In de vorige paragraaf is onbezorgd de term

liberaal gebruikt om zowel de VDB als de LSP mee aan te duiden. Dat is eigenlijk alleen mogelijk in de huidige, in Nederland niet erg belaste betekenis van het woord. Voor de Tweede Wereldoorlog evenwel was de term zodanig besmet geraakt dat de VDB zich er niet mee wilde identificeren. Liberalisme was gelijk aan conservatisme. Dit belaste verleden heeft onder andere ertoe geleid dat noch de Partij van de Vrijheid (PvdV) in 1946, noch haar opvolger de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) twee jaar later de term liberaal in haar naam wilde opnemen.⁹ In oktober 1945 verzuchtte *Het Liberale Weekblad* van de LSP: 'Hoe dikwijls moeten wij niet horen dat het liberalisme dood is?'

In de volgende paragrafen zal daarom de term vrijzinnigen worden gebruikt om er zowel de LSP als de VDB mee aan te duiden. Maar ook het gebruik van dit begrip is niet zonder problemen. Zij wordt immers niet alleen *in politicis* gehanteerd, maar ook op godsdienstig terrein. Dáár staat vrijzinnigheid tegenover ethische of orthodoxe opvattingen. In de LSP maakten daarom sommigen bezwaar tegen het predikaat 'vrijzinnig', omdat dat ten onrechte de indruk zou wekken dat de LSP zich bij uitstek met één kerkelijke richting associeerde. Toen bijvoorbeeld in 1935 ideeën werden geopperd om te komen tot één 'vrijzinnig-liberale partij' reageerde een Zeeuws kaderlid van de LSP als volgt:

'Bijvoeging van 'vrijzinnig' acht ik voor een liberale partij *funest*, vooral als Vrijheidsbond (LSP - R.A.K.), en indruischend tegen hetgeen Thorbecke en vooral de onvergetelijke Dresselhuys, steeds betoogden. Het is vooral door den laatsten ons voorgehouden, dat voor iedere godsdienstige overtuiging de poort openstaat in de Liberale partij, terwijl er toen vele kerkelijke mensen, zelfs Roomschen, bij de partij waren aangesloten.

Ik heb destijds zelf ook vele leden van protestants-orthodoxe richting voor ons gewonnen, door ons beginsel naar voren te brengen, dat wij politiek en godsdienst gescheiden houden.

In de laatste jaren hebben velen mij gevraagd, waar ik met mijn beweren: "dat de liberale partij geen godsdienstigen richtingen voorstaat" blijf, nu van liberalen kant op 'vrijzinnig' de nadruk wordt gelegd en dus partij is gekozen voor den vrijzinnigen godsdienst, dus toch een sectepartij.'¹⁰

Het citaat nodigt ook bij het gebruik van de term vrijzinnigen uit tot voorzichtigheid, maar laat tegelijk zien dat de LSP zichzelf van dit etiket voorzag. De VDB had vanzelfsprekend geen bezwaar tegen deze term. Hieronder zal de nadruk liggen op de politieke betekenis van de term vrijzinnig.

DE LSP EN DE VDB IN HET INTERBELLUM: EEN ALGEMENE PLAATSBEPALING¹¹

De periode tussen beide wereldoorlogen was een moeilijke tijd voor de vrijzinnige partijformaties. De invoering van het algemeen kiesrecht (in 1917 voor mannen en in 1919 voor vrouwen) en van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging verzwakte hun electorale positie danig. Ze werden als het ware slachtoffer van de verwezenlijking van hun eigen doeleinden. Immers, zowel de VDB vanaf zijn oprichting in 1901 als de - oudere - Liberale Unie vanaf 1908 hadden gestreefd naar invoering van het algemeen kiesrecht. Van deze democratisering van het openbare leven zouden vooral de confessionele partijen en in iets mindere mate de sociaal-democraten profiteren. Na 1918 was voor de vrijzinnige partijen voortaan nog slechts een kleine rol in de politiek weggelegd. Hadden deze partijen tezamen van 1901 tot 1918 gemiddeld 35 zetels (van de 100) bezet, in de periode van 1918 tot 1937 haalden ze gemiddeld nog slechts 15 zetels (zie de bijlage).

Verschillende auteurs hebben er reeds op gewezen dat dit verlies aan electorale kracht van de partijen niet betekende dat het met de invloed van het liberalisme gedaan was. Integendeel. Kossmann wijst er op dat de liberale elite sterk vertegenwoordigd was in de top van het bedrijfsleven, de departementen en de dagbladpers, waardoor haar sociale macht gehandhaafd bleef.¹² Bosmans constateert tot in het begin van de jaren dertig een ontluikende liberaal-confessionele synthese, omdat de confessionelen de liberale sociaal-economische beginselen gingen onderschrijven, terwijl de liberalen steeds meer de waarden van de christelijke cultuur en ethiek zich eigen maakten.¹³ In de vorige paragraaf is er reeds op gewezen dat het gebruik van de term liberaal voor het interbellum problematisch is. Wanneer politiek Nederland in die periode zowel aangeduid kan worden met de begrippen 'liberaal-confessionele synthese' en 'de demo-liberale staat' als met 'een conservatief land' (zoals L. de Jong doet¹⁴), dan duidt dit er eens te meer op dat het 'liberalisme' van de periode tussen beide wereldoorlogen synoniem was aan 'conservatisme'.

Von der Dunk heeft de oorzaak hiervan als volgt beschreven: van het liberalisme zoals dat bestond in de negentiende eeuw, scheidde zich telkens een progressieve vleugel af, zoals de Radicals en later de VDB. 'Maar telkens ook blijven groepen liberalen achter, die men als handhavers van de *status quo* kan bestempelen: als conservatieven in de algemene zin. Dat zij zelf dat niet altijd door hebben, is een andere zaak. Zij contrasteren zelfs nog in het interbellum hun liberalisme als een linkse ideologie met het confessionele denken. Zij blijven zichzelf zien als progressieven en aanhangers van de vooruitgangsgedachte. Maar het is een belegen progressivisme van

gisteren; van de negentiende eeuw.’¹⁵ Dit conservatieve liberalisme was, zoals reeds gesteld, in het interbellum vooral van toepassing op LSP. Het progressieve liberalisme werd - in elk geval tot halverwege de jaren dertig - belichaamd in de VDB.

LIBERALE HERGROEPERING

De verdeeldheid van de vrijzinnigen, die al voor 1918 groot was, nam door de invoering van het evenredige kiesstelsel drastische vormen aan. De drie ‘oorspronkelijke’ partijen, de BVL, de VDB en de Liberale Unie trokken bij de verkiezingen van 1918 gescheiden op. De resultaten waren verpletterend. De vrij-liberalen gingen van 10 naar 4 zetels (van de 100), de unie-liberalen verloren maar liefst 16 zetels en kwamen op 6, terwijl de VDB achteruitging van 8 naar 5 zetels (zie de bijlage).

Door het nieuwe kiesstelsel konden ook nieuwe partijen met succes een kans wagen. Maar liefst acht partijtjes behaalden niet meer dan één zetel. Eén nieuwe partij was succesvoller: de Economische Bond, in december 1917 door M.F.W. Treub opgericht. Treub stelde dat het uit moest zijn met de ‘politiek’ en dat in het nieuwe bestel de ‘economie’ de boventoon moest voeren. Vooral bij de kapitaalkrachtigen vond hij weerklank. Sociale wetgeving moest tot een minimum beperkt blijven en een staatspensioen was voor de Economische Bond uit den boze. Na een overigens gesmeerd lopende verkiezingscampagne behaalden Treub e.s. toch maar 3 zetels. In de Tweede Kamer evenwel zou Treub voorzitter worden van een club van 7 leden. Vier belangenpartijen met elk één zetel (de Plattelandsbond, de Neutrale Partij, de Middenstandspartij en het Verbond tot Democratisering van de Weermacht) sloten zich met de Economische Bond tot een ‘Kamerclub van Neutralen’ aaneen. Niet zonder trots constateerde het partijblad *De Loods* van de Economische Bond dat deze fractie sterker was dan één van de vrijzinnige groepen, waartoe deze partijen zich overigens op dat moment beslist niet wilden rekenen. Zij worden in dit overzicht toch genoemd omdat de Economische Bond, de Neutrale Partij en de Middenstandspartij zich in 1921 met de ‘traditionele’ BVL en Liberale Unie zouden verenigen tot de (conservatieve) Vrijheidsbond.

De roep tot concentratie van de vrijzinnige groepen werd regelmatig gehoord, maar een dergelijk appèl ging vrijwel steeds gepaard met wederzijdse verkettering. Vrij-liberalen en vrijzinnig-democraten sloten samenwerking met elkaar uit; begrijpelijk gezien hun vaak haaks op elkaar staande opvattingen op sociaal, economisch en staatsrechtelijk gebied. De wens van

de Liberale Unie om beide andere vrijzinnige groeperingen in haar geleiden op te kunnen nemen kon hierdoor onmogelijk worden gehonoreerd. Anderzijds wilde de Unie niet ingaan op het voorstel van de vrijzinnig-democraten om duidelijkheid te scheppen door opsplitsing van de Unie. De progressieve vleugel zou zich dan bij de VDB aan kunnen sluiten en de conservatieve vleugel bij de BVL.

De 'revolutiepoging' van Troelstra in november 1918 deed - zoals reeds gememoreerd - de Liberale Unie een eind naar 'links' opschuiven. Maar het progressieve getij ebde ook snel weer weg. De Kamerfractie van de Unie ging steeds meer met de vrij-liberalen samenwerken. De definitieve stoot werd gegeven door de eigenzinnige Treub van de Economische Bond. In juli 1920 riep hij alle niet-socialistische en niet-confessionele groepen op zich in één partij te verenigen. Onderhandelingen volgden. De richting waarin deze concentratie zich zou ontwikkelen was vanaf het begin vrij duidelijk. Treub wenste dat de regering 'minder eenzijdig lette op de arbeiders-belangen'.¹⁶ Voorzitter H.C. Dresselhuys van de BVL en ook de Liberale Unie waren het met hem eens.

De VDB verzette zich fel tegen dergelijke conservatieve gedachten. De bond werd sinds 1916 geleid door H.P. Marchant. Deze kleurrijke figuur zou een opmerkelijke persoonlijke ontwikkeling doormaken: van één van de oprichters van de VDB zou hij in de jaren dertig evolueren tot een behoudende katholiek. Maar in 1920 viel hij nog Treubs keuze voor het behoudende kamp aan. Hij noemde diens persoonlijke ontwikkeling 'tragi-komisch'. Want had dezelfde Treub vroeger de liberale partij niet vergeleken met een oude juffrouw; 'hoe hij het mens ook opvrijde, er was geen leven in te krijgen'. Na november 1918 leek zij even verjongd, aldus Marchant, maar dat was niets dan schijn. Men had het mens valse tanden in de ingevallen mond gezet en 'rouge' op de wangen gesmeerd. Dresselhuys ging in de tegenaanval. Had Marchant van 1913 tot 1918 niet zelf een innige betrekking met diezelfde juffrouw gehad? Marchant verzette zich tegen het liberalisme, omdat de oude juffrouw niet genoeg rouge, de lievelingskleur van Marchant, op het gezicht had - aldus Dresselhuys.¹⁷

De toon voor de onderlinge betrekkingen in het vrijzinnige kamp in het interbellum was met deze discussie gezet. Steeds zou de VDB verweten worden te veel op de SDAP te lijken, terwijl de VDB van zijn kant de tegenpartij van aftands conservatisme zou beschuldigen. Marchant schrok er zelfs niet voor terug om aan het eind van de jaren twintig de vertegenwoordigers van de LSP te betitelen als 'gedegenereerden'.¹⁸ Deze tegenpartij verenigde zich op 1921 in de electoraal niet erg succesvolle LSP. Hierdoor was eindelijk weer een overzichtelijke tweedeling in het vrijzinnige kamp

bereikt. Weliswaar zouden zich gedurende de twee decennia tussen beide wereldoorlogen nog min of meer verwante partijen bij de verkiezingen presenteren, maar deze waren weinig succesvol. Alleen de Liberale Partij van S. van Houten, die evenals Treub en Marchant een ontwikkeling van progressief naar conservatief had doorgemaakt, behaalde in 1922 een zetel. Mej. L. van Dorp, die in plaats van de oude Van Houten de zetel in de Kamer bezette, nam met haar partij in 1925 echter niet meer aan verkiezingen deel.

PARTIJORGANISATIE

Vergeleken met de meeste confessionele en de socialistische partijen hadden de VDB en de LSP een zwakke partijorganisatie. Vóór 1918 was een krachtige organisatie door het districtenstelsel minder noodzakelijk. Maar het nieuwe kiesstelsel bracht met zich mee dat partijen veel meer dan tevoren afhankelijk waren van de mobilisatie van de massa. En op het terrein van mobilisering van de massa liepen de vrijzinnige partijen vanzelfsprekend achter bij de duidelijke emancipatiebewegingen, die aan het einde van de negentiende eeuw waren ontstaan. Het lijstenstelsel maakte daarnaast een krachtige, centraal geleide partij noodzakelijk. Het nogal losse verband van lokale kiesverenigingen van vóór 1918 moest plaats maken voor meer op nationale leest geschoeide partijen.

In de VDB vond de overgang naar een centraal geleide partij plaats in de jaren 1917-1918. Vele nieuwe afdelingen werden opgericht en het leden-tal verdubbelde in die jaren tot ruim 17.000, maar zou later weer flink teruglopen.¹⁹ De centrale partijorganisatie bleef evenwel beperkt van omvang. Ook bij de liberalen groeide het ledental snel (de Liberale Unie groeide tot 28.500 leden in 1918), maar de LSP zou nooit een hechte organisatie worden. Terwijl de Tweede Kamerfractie van de VDB in het interbellum meestal als eenheid opereerde, was bij de fractie van de LSP eenheid eerder uitzondering dan regel. En omdat de fractie bij beide partijen grote invloed had op het functioneren van de partijorganisatie - hoewel formeel de politieke en de administratieve leiding van de partijen gescheiden was -, valt gemakkelijk te begrijpen dat de slagkracht van de LSP mede hierdoor gering was. De fusieperiodes aan het begin van de jaren twintig, organisatorische tradities, de conservatieve politieke opstelling en het gebrek aan overtuigend politiek leiderschap lagen hieraan ten grondslag. Pas na het verkiezingsdebacle van 1937, waarin de ongelukkige leuze 'Zet meer liberalen naast Colijn' werd gehanteerd, zou een serieuze poging tot organisatorische vernieuwing worden gedaan. De activiteiten van de Bond van Jong-Liberalen (BJL) en van

onder anderen de liberale hoofdredacteur van *De Avondpost*, D. Hans, presenten het hoofdbestuur tot actie. Sommigen pleitten openlijk voor een fusie met de VDB. De gedachte tot samenwerking of fusie van de LSP en de VDB maakte vele pennen los, maar leidde vooral door de afwijzende reactie van de kant van de VDB tot niets.²⁰ Aan het eind van de jaren dertig ging de partij evenwel onder de krachtige leiding van de nieuwe voorzitter, B.M. Telders, die de degelijke maar weinig inspirerende W.C. Wendelaar vervangde, een iets minder conservatieve koers varen. De nieuwe koers en leiding en de enigszins verbeterde organisatie van de partij werden bij de Statenverkiezingen van 1939 gehonoreerd: procentueel herstelde de partij zich van de klap van 1937 en kwam weer op het niveau van de Statenverkiezingen van 1935 (ruim 6%).

Bij de andere (massa-)partijen bleef de liberale organisatie evenwel pover afsteken. Bovendien moest de partij in deze hoogtijd van verzuiling een netwerk van verwante organisaties ontberen. Op het verzuilingsproces werd krampachtig gereageerd. Werd aanvankelijk geschamperd over het vormen van omroeporganisaties op ideologische of godsdienstige grondslag, in 1928 werd een 'liberale omroep' opgericht die echter nooit echt van de grond kwam. Wel werd verwantschap gevoeld met AVRO (zo mobiliseerde de LSP haar leden in het begin van de jaren dertig tegen een dreigende 'coup' van leden van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) binnen de AVRO), maar van directe organisatorische banden met de partij was geen sprake. Informeel waren er wel innige contacten met delen van de ondernemerswereld.

Ook de VDB bleef qua omvang een relatief kleine partij. Maar anders dan de LSP bleek hij in staat zich electoraal te handhaven. De politieke middenpositie en wellicht ook het markante leiderschap van Marchant en P.J. Oud waren hieraan niet vreemd. Doch ook de na 1917 gewijzigde partijorganisatie, die vooral een verkiezingsapparaat was, droeg hieraan bij. De partij kreeg een moderner karakter: centraal geleid met als belangrijkste organen de algemene vergadering, de partijraad en het (hoofd-)bestuur. Oud was naast zijn Kamerlidmaatschap van 1919 tot 1933 partijsecretaris en eveneens tot 1933 hoofdredacteur van *De Vrijzinnig-Democraat* en drukte hierdoor een stempel op de partijorganisatie. Een element van directe democratie hierin werd gevormd door het referendum onder de partijleden over de samenstelling van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen. De aangepaste partijorganisatie voorkwam echter niet dat de VDB net als de LSP door het verzuilingsproces in maatschappelijk opzicht geïsoleerd kwam te staan.

De fractie van de VDB in de Tweede Kamer opereerde naar buiten toe

veel meer dan die van de LSP als een eenheid. Dit betekent niet dat de VDB geen interne strubbelingen gekend zou hebben. Integendeel. Vooral Marchant jaagde door zijn niet altijd tactische optreden nogal eens mensen tegen zich in het harnas. Dit leidde onder andere in 1922 tot het vertrek van twaantal Kamerleden naar de zojuist opgerichte Vrijheidsbond, nadat zij na enig gemanipuleer van Oud per referendum door de partij op huns inziens te lage plaatsen op de kandidatenlijst waren geplaatst. Ook in de jaren dertig werd de partij soms geplaagd door interne spanningen, toen de in sociaal opzicht steeds meer behoudende politieke opstelling van de VDB door de deelname aan het tweede en derde kabinet-Colijn bij sommigen - waaronder een aantal jongeren - wrevel wekte.

POLITIEKE STELLINGNAMES

Om de VDB en de LSP ook in politiek-inhoudelijke opzicht ten opzichte van elkaar te kunnen plaatsen, is het zinnig de verschillende opstellingen van beide partijen op een aantal belangrijke politieke terreinen met elkaar te vergelijken. Achtereenvolgens komen hierna de partijstrategie, de christelijke grondslag van de samenleving, de sociaal-economische politiek, het defensiebeleid en het opkomende fascisme aan de orde.

'DEMOCRATISCHE' VERSUS 'NIET-DEMOCRATISCHE' PARTIJEN

Hiervoor is reeds geponeerd dat de VDB en de LSP ten opzichte van elkaar in het interbellum een soort elliptische ontwikkeling doormaakten. Vrij snel na 1918 ontstond een verwijdering: de Liberale Unie ging op in de conservatieve Vrijheidsbond/LSP en de VDB radicaliseerde. In deze jaren streefde de VDB naar de vervanging van de oude scheidslijn tussen 'links' en 'rechts' - dat wil zeggen tussen niet-confessionelen en confessionelen -, door een samenwerkingsverband op basis van een 'democratisch' programma. De oude 'antithese' had volgens de VDB door de grondwetswijziging afgedaan. In de politieke praktijk kwam dit vooral neer op een streven naar regeringssamenwerking met de sociaal-democraten en groepen katholieken. Duidelijk kwam dit naar voren bij de val van het eerste kabinet-Colijn in 1925. Aanleiding was de vraag of Nederland een gezant zou behouden bij het Vaticaan. Niet om de kwestie zelf, maar uitsluitend om het kabinet ten val te brengen, stemden alle niet-confessionele partijen met de antipaapse Christelijk-Historische Unie (CHU) en Staatkundig Gereformeerde Partij

(SGP) mee. Marchant, die tevoren had gezegd dat hij de kwestie als een vraag van 'zuivere opportuniteit' beschouwde en die deze kwestie tot een politiek breekijzer had weten te transformeren, kreeg de opdracht een nieuw kabinet te formeren. Maar de door hem gewenste samenwerking van katholieken, socialisten en vrijzinnig-democraten kwam niet van de grond: de katholieken wisten hun eenheid te handhaven en weigerden medewerking.²¹

In de jaren dertig groeiden de LSP en de VDB weer enigszins naar elkaar toe. De VDB stapte af van het streven naar samenwerking van 'democratische' partijen en nam deel aan het tweede en derde kabinet-Colijn, waarin ook de voorheen 'niet-democratisch' geachte grote protestantse partijen en de LSP waren vertegenwoordigd. Hierdoor verloor de VDB deels zijn sociale imago, terwijl iets later de LSP na de verkiezingsnederlaag van 1937 onder leiding van Telders weer wat meer nadruk op sociale hervormingen begon te leggen.

CHRISTELIJKE WAARDEN ALS GRONDSLAG VOOR EEN LIBERALE PARTIJ

Opmerkelijk was een wijziging van het beginselprogramma van de LSP. Waar in het programma van 1929 nog in het algemeen gesteld werd dat het ethische en godsdienstige gemoedsleven onvervangbare waarden bevatte voor de vorming van geest en karakter, werd daar in 1933 aan toegevoegd dat de partij de zedelijke normen van het christendom als vaste grondslag van de Europese samenleving aanvaardde.

Nu had de liberale voorman Dresselhuys al in 1925 de vraag gesteld of het alleen de confessionele partijen waren die waakten 'voor het behoud van wat men noemt de Christelijke grondslagen van onze maatschappij'. Dresselhuys meende van niet. Integendeel! Hij meende te mogen constateren 'dat de Liberale Partij in haar gehele Nederlandsche verleden nooit in eenig woord of in eenige daad aanleiding heeft gegeven tot de beschuldiging dat zij gezag, eigendom, huwelijk zou onderschatten of willen ondermijnen'.²² En hoewel Dresselhuys constateerde dat het verlangen naar 'straffeloosheid van den abortus' en naar 'gelijkstelling van de afschuwelijkheden der homoseksuele gemeenschap met natuurlijk leven' in zijn ogen niet wijd verbreid waren, deed men er toch maar beter aan deze 'excessen te verbannen naar de duisternis waar ze behoren'.²³ Het beroep op de christelijke waarden was dus vooral een beroep op conservatieve waarden.

Bij de discussie over het beginselprogramma in 1933 waren ook andere formuleringen overwogen. Maar een variant waarin gesproken werd van 'de door beschaafde volken gehuldigde godsdiensten' in plaats van 'het Chris-

tendom' had het program niet gehaald.²⁴ In een tijd waarin de vervolging van leden van een andere geloofsgemeenschap een gruwelijke fase inging, was deze beperking tot het christendom op zijn minst merkwaardig, zeker voor een zich liberaal noemende partij. De reden hiervoor moet gezocht worden in de angst voor de 'verwildering op menig gebied', die geconstateerd werd. De roep om een sterk gezag klonk daarom vaak in de partijpropaganda, zeker na de muiterij op 'de Zeven Provinciën'. In de in 1936 vastgestelde beginselverklaring werd de roep om een 'krachtig gezag ter bewaaring van orde en regel ...', evenwel '... binnen de grenzen van wet en recht', dan ook opgenomen. De christelijke grondslag in de programma's zou vele liberale partijformaties overleven en pas in 1956 in het VVD-verkiezingsprogramma worden weggelaten. De VDB, die zich overigens eveneens openstelde voor godsdienstige leden, heeft zich nooit formeel voor een dergelijke waardering van de christelijke grondslag van de Nederlandse samenleving uitgesproken. De Bond beperkte zich tot het anticlericalistische standpunt dat godsdienst een individuele zaak is en geen basis mag vormen voor partijpolitieke organisaties.

De nadruk op de christelijke grondslagen bij de LSP weerspiegelde zich aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in een rede van Telders, waarin hij stelde dat het politieke spectrum een driedeling herbergde: 'de op de Protestants-Christelijke traditie stoelende middenstof, de Radicalen en het politieke Rooms-Katholicisme'.²⁵ De LSP behoorde tot de eerste groep, omdat zij in die traditie 'het protestantse individualisme' en het 'beginsel der verdraagzaamheid' (dat volgens Telders bij de katholieken uit den boze was) herkende. De VDB had zich nu eens - onder leiding van Oud - bij de eerste groep geschaard en dan weer - onder leiding van A.M. Joekes - zich in radicale richting bewogen.²⁶

Helemaal ongelijk had Telders hierin niet. Het onderscheid tussen de progressievere Joekes en de meer behoudende Oud zou na de oorlog zelfs van cruciaal belang zijn voor de toekomst van de VDB. Onder het politiek leiderschap van Joekes zou de partij opgaan in de nieuwe Partij van de Arbeid (PvdA). Oud - die in de jaren vijftig een poging zou doen om een vergelijkbare driedeling in de politiek te creëren - ging aarzelend mee, maar het is de vraag of de VDB dezelfde verregaande stap gezet zou hebben, indien niet Joekes, maar Oud het leiderschap had bekleed.²⁷

SOCIAAL-ECONOMISCHE POLITIEK

'Tegen de revolutie de sociale hervorming!' was de stelling van Marchant, politiek leider van de VDB (tot hij met Oud in 1933 toetrad tot het kabinet-

Colijn) en waarmee hij varieerde op de bekende leuze van Groen van Prinsterer.²⁸ De VDB probeerde zich hiermee zowel tegen het socialisme als tegen het 'laissez-faire'-liberalisme af te zetten. Oorspronkelijk waren de beginselen van de VDB grotendeels terug te voeren op de ideeën van de kathedersocialisten van de Duits-Oostenrijkse 'Verein für Sozialpolitik' rond 1870,²⁹ maar onder Marchant nam de VDB hier afstand van. Deze ideeën waren zijns inziens te veel systeemgericht. Mede om zich te profileren ten opzichte van de sociaal-democraten, pleitte hij in de jaren twintig voor een pragmatische benadering: het 'systeemloze model'. Maar tegenover de eveneens systeemvijandige liberalen onderscheidde de VDB zich vooral door de overheid - althans op papier - een belangrijke rol te laten spelen op sociaal terrein.

De overigens gewenste samenwerking met socialisten bleek evenwel niet eenvoudig. Met sociale maatregelen was de VDB het van harte eens, maar de financiële onderbouwing ervan moest gezond zijn. Vooral Oud hamerde hier op. Het *Socialisatierapport* van de SDAP uit 1920 werd onder meer op dit punt fel aangevallen. De VDB bleef het vrije ondernemerschap verdedigen. Anderzijds wilde de Bond ook de medezeggenschap van de arbeiders vergroten, waarbij de overheid de taak werd toebedeeld om organen in het leven te roepen voor onderling overleg tussen arbeiders en werkgevers, dat in collectieve arbeidsovereenkomsten zou moeten resulteren.

De LSP verzette zich aanvankelijk fel tegen een meer dan minimaal overheidsingrijpen in het economisch leven. Het vrije bedrijfsleven ging haar op sociaal-economisch gebied voor alles. In de jaren dertig veranderde dit enigszins. De economische crisis, het dreigende nazisme en de electorale achteruitgang brachten de Tweede Kamerfractie er soms toe in te stemmen met overheidsmaatregelen, die diep in het economisch leven ingrepen. De invloedrijke reder en bankier Ernst Heldring, die later zijn dagboeken heeft gepubliceerd, wendde zich om deze reden van de LSP af.³⁰ Medezeggenschap in de bedrijven bleef voor de partij taboe, maar staatsingrijpen werd - zoals eerder opgemerkt - aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog door Telders zelfs 'onmisbaar' genoemd. Hij betoogde in die tijd dat het 'laissez-faire'-beginsel nooit een liberaal beginsel was geweest, maar door anderen aan de liberalen opgedrongen!³¹ Niet alle liberalen volgden hem hierin, getuige bijvoorbeeld D. Fock die tijdens een conferentie met de koningin over de kabinetscrisis in 1939 nog aandrong op het opheffen van 'onnodige organisaties, bijvoorbeeld bij de bestrijding der jeugdwerkloosheid'.³² Maar de liberale koers was inmiddels wat bijgesteld.

De omslag in de opstelling van de VDB vond eerder plaats. De deelname aan het kabinet-Colijn in 1933 weerspiegelde dit. Al eerder had de VDB bij

gelegenheid laten zien dat het in zijn programma's verwoorde sociale beleid in de politieke praktijk moest wijken wanneer de verwezenlijking ervan het bijna heilig geachte begrotingsevenwicht in gevaar zou brengen.³³ Door zijn optreden als minister van financiën werd Oud, zeker in de ogen van de sociaal-democraten, het gezicht van de 'Colijnsiaanse' bezuinigingspolitiek, waarin weinig ruimte was voor een actief sociaal beleid. De economische crisis had grote indruk gemaakt op Marchant en Oud, hetgeen deze overgang kan verklaren. De afstand tot de LSP werd op sociaal-economisch terrein door deze opstelling tot nuances gereduceerd, zeker toen de LSP onder Telders een voorzichtige ontwikkeling in omgekeerde richting doormaakte.

DEFENSIEBELEID

Jarenlang stonden de opvattingen van LSP en VDB op het terrein van de landsverdediging diametraal tegenover elkaar. De opvattingen van de LSP waren in het interbellum aan weinig verandering onderhevig. Tegen de achtergrond van het streven naar internationale ontwapening werd eenzijdige nationale ontwapening steeds afgewezen en daarmee de instandhouding van een geoefend leger bepleit. Onder invloed van de actieve, maar gematigde Dresselhuys (fractievoorzitter tot 1926), werd daar steeds bij gezegd dat de kosten die hiermee gemoeid waren zoveel mogelijk moesten worden beperkt. De weerzin tegen expanderende overheidsdiensten weerspiegelde zich ook hier. Met de andere partijen hield de LSP vast aan de strikte neutraliteitspolitiek, die in veler ogen tijdens de Eerste Wereldoorlog zo succesvol was gebleken.

Maar de afschuw van het in die oorlog gepleegde geweld bracht sommige partijen er toe te streven naar eenzijdige nationale ontwapening. Zo ook de VDB. In 1924 werd dit streven in het partijprogramma opgenomen, overigens met inachtneming van de Volkenbondverplichtingen, hetgeen een beperkte 'veiligheidsdienst' impliceerde. Pas in 1936 zou dit programma-punt weer worden geschrapt. Woordvoerders op defensiegebied waren in de Eerste Kamer de econoom D. van Embden en in de Tweede Kamer Marchant. Met name Van Embden bepaalde jarenlang het defensiestandpunt van de VDB, dat in zijn uitwerking zeer dicht bij dat van de SDAP lag. Het uitgangspunt was evenwel een geheel andere, namelijk dat van het commercieel pacifisme, dat stelt dat vrijhandel verbreedert en het kapitalisme van nature pacifistisch is. Waarschuwend tegen de gevolgen van vooral - chemische - oorlogsvoering, benadrukte hij waar mogelijk de 'immoraliteit der landsverdediging', zoals een van de vele door hem geschreven brochures was getiteld. Verzette Van Embden zich aanvankelijk met name op finan-

ciële gronden tegen te grote militaire uitgaven, vanaf 1924 plaatste hij de ethische motieven op de voorgrond. De Vlootwetplannen van de regering, die in 1923 tot een regeringscrisis hadden geleid, waren nog hoofdzakelijk om financiële redenen bekritiseerd. Om dezelfde redenen had overigens ook de LSP zich hiertegen gekeerd.

De tweede helft van de jaren twintig kende ook internationaal een 'detente', waarvan de verdragen van Locarno (1925) en het Kellogg-Briandpact (1928) getuigden. De 'pacifistische stemming' moet daarom niet als een geïsoleerd Nederlands verschijnsel worden gezien. Wel konden er typisch Nederlandse argumenten voor nationale ontwapening worden gehoord: naast de ethische verwerping van bewapening en de stelling dat bewapening juist de kans zou vergroten om in een gewapend conflict betrokken te raken, werd bijvoorbeeld bij voortduring gewezen op de hoge kosten ervan en op de onmogelijkheid voor een klein land zich überhaupt te kunnen verdedigen. SDAP en VDB waren het hierover volstrekt eens.

In de jaren dertig ebde het pacifistisch getij langzaam maar zeker weg. De ontspanning in de internationale betrekkingen van de jaren twintig maakte plaats voor vrees voor het opkomend nazisme en fascisme. Het ontwapeningsstreven kwam onder druk te staan. De regeringsdeelname bracht de VDB op dit punt nog extra in een moeilijk parket. Vanaf 1933 moest behendig gemanoeuvrerd worden om de regeringsverantwoordelijkheid te combineren met het programmapunt van eenzijdige ontwapening. Dit bleek tenslotte niet meer houdbaar: in 1936 werd het geschrapt. Van Embden verloor zijn invloed. In de Eerste Kamer bleef hij zich fel tegen de defensiebegroting verzetten, totdat ook hij in maart 1940 er tenslotte zijn stem aangaf.

HOUDING TEGENOVER HET OPKOMEND NAZISME EN FASCISME

De parlementaire democratie, zoals die met de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen eindelijk volwassen was geworden, stond in het interbellum zwaar onder druk - en niet alleen van de kant van fascist en nationaal-socialisten. Vrijwel alle partijen hadden er kritiek op.³⁴ Voor orthodoxe protestanten was een stelsel waarbij het hoogste gezag niet aan God maar aan het volk werd toegeschreven, vanzelfsprekend moeilijk te accepteren. Katholieken en socialisten opperden orderingsideeën, die ingrijpende gevolgen zouden kunnen hebben voor het parlementaire stelsel. Behoudende liberalen hamerden op autoritaire handhaving van gezag en orde. Gesteld is wel dat het parlementaire stelsel slechts zo kon blijven

bestaan doordat geen enkele richting zelfstandig een meerderheid kon vormen en de massa nog weinig gepolitiseerd was. De VDB had in verhouding nog de meeste theoretische bagage om het bestaande stelsel te verdedigen, aldus de historicus Von der Dunk.³⁵ Immers, de liberaal-kapitalistische democratie waar de overheid een steeds grotere rol kreeg toebedeeld op sociaal en economische gebied strookte heel goed met de vrijzinnig-democratische opvattingen. Dit impliceert natuurlijk niet dat alle andere partijen fascistische of nazistische denkbeelden verkondigden. Integendeel! Het betekent echter wel dat fascistische en nationaal-socialistische groeperingen met verschillende van hun ideeën niet alléén stonden, waardoor ze bij individuele leden van andere partijen soms enige weerklank vonden.

Bij de LSP is dit zeker het geval geweest. In het begin konden de ideeën van Mussert (die zelf lid was geweest van deze partij) bij de liberalen op enige sympathie rekenen en het Nederlandse fascisme recruteerde zijn aanhang gedeeltelijk uit deze gelederen. De LSP moest in 1935 erkennen dat de sterk gegroeide electorale aanhang van de NSB nogal wat voormalige liberalen telde.³⁶ Aan de andere kant heeft de LSP zich in haar partijorgaan steeds zeer afkeurend uitgelaten over fascistische of nazistische groeperingen. Bijvoorbeeld werd reeds in 1923 in *De Vrijheid* het fascistische Verbond van Actualisten scherp veroordeeld en werd later de NSB in de partijkolommen bij voortdurend bekritiseerd. Individuele liberalen uitten vaak krachtige protesten. De BJL en later ook de LSP bevalen het lidmaatschap van de beweging 'Eenheid door Democratie' aan, die tegen de NSB en tegen de communisten was gericht. Het verzet van de LSP als partij-organisatie was tot 1938 wel vrij krachteloos. Maar onder Telders begon hierin verandering te komen. Bovendien verschaft de koerswijziging onder Telders de LSP ook theoretisch betere argumenten om de strijd met het nationaal-socialisme aan te gaan. Dit nationaal-socialisme was toen reeds op zijn retour: het verkiezingsresultaat van de NSB in 1935 zou nooit meer worden gehaald.

De VDB, waarvan de politieke invloed in de jaren dertig terugliep - zeker nadat in 1937 de confessionele coalitie was hersteld en Oud in 1938 burgemeester van Rotterdam was geworden -, heeft zich actief tegen het opkomende rechts-extremisme geweed. Met name de jongeren in de Vrijzinnig-Democratische Jongerenorganisatie (VDJO) namen hier vanuit ethische principes krachtig stelling tegen, hetgeen bijdroeg tot haar bloei in deze periode.

Na het succes van de NSB bij de Statenverkiezingen van 1935 werd de al genoemde beweging 'Eenheid door Democratie' opgericht, waarin voornamelijk vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten participeerden. Ook

de LSP stemde met de doeleinden - verzet tegen nationaal-socialisten en communisten - in. De vrijzinnig-democraat W. Schermerhorn, die eerder lid van de LSP was geweest, was één van de oprichters en vanaf 1938 voorzitter. De beweging wilde zich onder andere wapenen tegen het verwijt van anti-democratische groeperingen dat het bestaande parlementaire stelsel tot verdeeldheid van het volk leidde. In 1933 hadden immers maar liefst 54 partijen aan de Tweede Kamerverkiezingen deelgenomen, nog meer dan in het 'topjaar' 1922, toen 48 partijen meededen. Overigens bracht een eenvoudige Kieswetwijziging, waarbij aan het indienen van kandidatenlijsten een financieel risico werd verbonden, het aantal deelnemende partijen in 1937 terug tot 20.³⁷

SLOT

De VDB en de LSP waren kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog politiek op verschillende terreinen weer naar elkaar gegroeid. De VDB had zijn eis van nationale ontwapening laten vallen en op sociaal-economisch terrein was eerst de VDB een eind in de behoudende richting opgeschoven, terwijl de LSP enige jaren later zich juist voorzichtig - zij het niet met de instemming van alle liberalen - in de andere richting ontwikkelde. Zeker na Hitlers machtsovername in 1933 werd het nationaal-socialisme door beide partijen fel afgekeurd. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de roep om eenheid van beide partijen weer werd gehoord. Toch kwam het hier niet van. Voor samenwerking is meer nodig dan alleen pragmatische overeenstemming. De verschillende 'sferen' van de partijen moeten ook op elkaar aansluiten. Bij de VDB en LSP lagen 'partijcultuur' en persoonlijke temperamenten te ver uit elkaar om een fusie op korte termijn mogelijk te maken. Bovendien was de op fundamentele verschillen van inzicht over de mate van overheidsinterventie terug te voeren 'psychologische' kloof blijven bestaan en stapte men vanzelfsprekend ook niet gemakkelijk heen over de jarenlange wederzijdse verkettering.

Beide partijen bleven bestaan in de marge van de Nederlands politiek. Voor de LSP had dit steeds gegolden, maar ook voor de VDB was nu geen belangrijke rol meer weggelegd. Aan het eind van de jaren dertig verdrong de SDAP de Bond als de voor de godsdienstige partijen aanvaardbare niet-confessionele regeringspartner. Ook organisatorisch bleven beide vrijzinnige partijen staan in de marge van de Nederlandse maatschappij. Het verzuiulingsproces had hen in het defensief gedrongen. Over een met andere partijen vergelijkbare massa-aanhang en een netwerk van verwante organisaties beschikten deze partijen niet. Door de jarenlang door de LSP volgehouden

conservatieve politiek had de term 'liberalisme' voor velen een wrange bij-smaak gekregen, waardoor deze in de eerste jaren na de oorlog niet meer zou worden gebezigd. Het liberale gedachtengoed was hiermee evenwel niet volledig verdwenen. Deels was het door andere partijen overgenomen; verder bleef een deel van de elite in de journalistiek, de wetenschap, de ambtenarij of het bedrijfsleven het propageren. Maar een grote partijpolitieke rol was het liberalisme aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog niet meer beschoren.

Noten

1. Zie over de produktiviteit van het kabinet-Pierson onder andere J.W. de Beus, 'Oorsprong en wederkeer van de liberalen', in: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en Percy B. Lehning, *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Meppel, 1989, 61-111, met name 93-97.
2. Vergelijk G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*. Den Haag, 1980, 41-42; E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940: anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam, 1976, 394.
3. Door de auteur dezes eerder opgemerkt in: Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd: geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*. Houten, 1988, 16 en 164. Zie ook: G. Voerman, 'Liberalen op een tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en de Bond van Vrije Liberalen aan het begin van de 20ste eeuw (1901-1921)', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen*, Groningen, 1989, 102-130.
4. Kossmann, *op.cit.*, 377.
5. Met een dimensie wordt bedoeld op het verschijnsel dat partij- en coalitievorming volgens bepaalde scheidslijnen plaatsvindt. Wanneer een bepaalde dimensie (bijvoorbeeld: de godsdienstige) dominant is, betekent dit niet dat er geen kwesties van een andere aard kunnen spelen (bijvoorbeeld: de sociale kwestie), maar wel dat de belangrijkste tegenstellingen tussen partijen qua electorale aanhang en coalitievorming langs die dominante scheidslijn lopen.
6. *Rede van Prof. Mr. B.M. Telders bij de opening van de Algemeene Vergadering van de Liberale Staatspartij op Zaterdag 9 Maart 1940, te Utrecht*. S.l., s.a. [1940], 15.
7. P.J. Knegtmans, *Socialisme en democratie: de SDAP tussen klasse en natie (1929-1939)*. Amsterdam, 1989.

8. Zie voor uitgebreidere informatie: Voerman, *op.cit.*
9. Koole, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 31-60.
10. S. Smeding, *Vrijheidsbonders en Vrijzinnig-democraten: fusie, federatie of... verdwijning?* Zutphen, 1935, 37.
11. De volgende paragrafen zijn een bewerking van R. Koole, 'De VDB en de LSP in het interbellum', in: *LEF*, 3 (1985), 11 (sept.), 35-42.
12. Kossmann, *op.cit.*, 468.
13. J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1918-1940', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Dl. 14: *Nieuwste tijd: Nederland en België 1914-1940*, Haarlem, 1979, 200-201.
14. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Dl. I: *Voorspel*, Den Haag, 1969.
15. H.W. von der Dunk, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', in: C.B. Wels, red., *Vaderlands verleden in veelvoud. Dl. II: 19e-20e eeuw*, Den Haag, 1980, 263.
16. P.J. Oud, *Het jongste verleden: parlementaire geschiedenis van Nederland*. Dl. II: 1922-1925, Assen, 1968, 4.
17. *Ibidem*, 5.
18. Zie de *Openingsrede Mr. D. Fock ter gelegenheid van de Algemeene Vergadering van de Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond' op Zaterdag 31 Mei 1930 te Scheveningen in het Kurhaus*. S.l., s.a. [1930], 6; zie ook *De Vrijheid*, 7 juli 1937, 10.
19. T. Brok, *De Vrijzinnig-Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1918)*. Utrecht, 1980, 31; J.J. de Jong, *Politieke organisatie in West-Europa na 1800*. Den Haag, 1951, 737.
20. Zie onder andere verschillende artikelen in *De Vrijheid* in 1937 (d.d. 7 juli, 14 juli, 4 augustus, 11 augustus, 8 september). Over de verhouding tussen de VDB en de LSP zie onder andere de brochures *Het verschil tusschen Vrijzinnig-Democraten en Liberalen* (VDB, ca. 1918); *Waarom de Vrijzinnig-Democraten buiten den Vrijheidsbond bleven* (VDB, 1925); *De Vrijzinnig-Democraten en de Vrijheidsbond* (VDB, ca. 1929, ook in enigszins aangepaste vorm uitgegeven in 1933); en Smeding, *op.cit.*
21. Zie onder andere R.A. Koole, 'Uiterste noodzaak en partijpolitieke eenwording. Over het belang van interne partijverhoudingen bij coalitievorming', in: *Jaarboek 1986 DNPP*. Groningen, 1987, 99-117.
22. *Openingsrede uitgesproken door den partijvoorzitter Mr. H.C. Dresselhuys ter gelegenheid van de partijvergadering en het congres van den Vrijheidsbond, gehouden op 2 en 3 mei 1925 te Scheveningen*. Den Haag, s.a. [1925], 10.
23. *Ibidem*, 4.
24. DNPP, VVD-collectie, no. 10.
25. Telders, *op.cit.*, 7.

26. Joekes reageerde op deze rede met een artikel in *De Opbouw*, april 1940, 439-444.
27. Koole, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 26-27, 31 en verder.
28. O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 88 (1973), 444-469.
29. De Beus, *op.cit.*, 89-93.
30. J de Vries, red., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)*. 3 dln., Utrecht, 1970, 1084 en 1268.
31. Telders, *op.cit.*, 15.
32. De Jong, *op.cit.*, 128.
33. Vries, *op.cit.*, 457.
34. H.W. von der Dunk, 'De partijen en de parlementaire democratie in het interbellum', in: R.A. Koole, red., *Het belang van politieke partijen*. Groningen, 1984, 41-61.
35. *Ibidem*, 56.
36. Zo stelde de voorzitter van de Centrale Zeeland van de LSP na de verkiezingen van 1935: 'De uitslag van de Statenverkiezingen heeft ons toch wel duidelijk geleerd, dat de NSB zijn kracht vindt door het overlopen van de kiezers uit het vrijzinnige kamp, waar zij een volledige bres in hebben geschoten, naar hun, terwijl zij de SDAP en de R. Kath. niet konden schaden.' Opgenomen in: Smeding, *op.cit.*, 32.
37. Bosmans, *op.cit.*, 409, noot 44.

Het zout in de pap

DE VERHOUDING TUSSEN VRIJZINNIG-DEMOCRATEN EN SOCIAAL-DEMOCRATEN

Piet de Rooy

DE MIDDENPARTIJ

‘De plaatsbepaling van de Vrijzinnig-Democratische Bond tussen liberalen en socialisten is gedurende zijn gehele bestaan één van zijn grootste problemen geweest.’¹ Aldus Taal in zijn gezaghebbende studie over het liberalisme in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

De vraag is of deze uitspraak de situatie niet nodeloos ingewikkeld voorstelt. Als men de gebeurtenissen in 1901 overziet, dan valt de VDB toch moeilijk anders te zien dan als een afsplitsing van de Liberale Unie (verbonden met enige radicalen, die al wat eerder een vergelijkbare positie hadden ingenomen). De verschillen met de ‘moederpartij’ kwamen niet voort uit principes, maar ‘omdat er twist ontstond over de praktijk, het tempo, de toon der politieke actie.’² Vrijwel alle historici behandelen de Bond dan ook in het kader van beschouwingen over de verdeeldheid van de liberalen rond de eeuwwisseling. Nogal merkwaardig is dan echter het feit dat het overgrote deel der vrijzinnig-democraten met de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) samenging in de nieuwe Partij van de Arbeid (PvdA) in 1946.

In de enige afzonderlijke studie over de VDB, het uitstekende artikel van Vries³, wordt het probleem van het karakter van de VDB opgelost door hem te schetsen als een ‘middenpartij’, als een politieke formatie die de grove tweedelingen in het Nederlandse politieke bestel doorbrak: zowel de klassenstrijd als de antithese werd verworpen. Omdat de SDAP het historische aanbod van D. Bos in 1913 verwiep, lukte het de VDB niet de socialisten in een coalitie te betrekken, zodat de klassenstrijd nog even werd gehandhaafd. Door in 1933 met H. Colijn mee te gaan ondergroef de partij echter wél de antithese.

Om verschillende redenen zou ik dit standpunt echter willen nuanceren, al was het alleen al omdat de antithese al eerder doorbroken was door de samenwerking tussen confessionelen en meer conservatieve liberalen. Maar

bovendien schetst deze benadering de VDB teveel als wat ik zou willen noemen een 'middenpartij in algemene dienst'. Hoewel dat onmiskenbaar de zelfopvatting van veel vrijzinnig-democraten was, wordt op deze wijze onderschat dat hun betekenis in het Nederlandse politieke krachten spel in hoge mate afhing van de specifieke relatie tussen VDB en SDAP. De partij mocht dan zijn opgericht als een opstand tegen de liberalen, haar verdere leven was vooral gewijd aan de socialisten.

TEMPERING VAN DE KLASSENSTRIJD

De VDB was 'een haastig en slordig opgerichte partij'.⁴ Het beginselprogramma kenmerkte zich niet zozeer door diepgang en weloverwogen uitwerking, als wel vooral door het innemen van een positie tussen liberalen en socialisten in het algemeen: 'Eenerzijds keurt hij af het streven naar afschaffing van het persoonlijk eigendomsrecht op de productiemiddelen; anderzijds verwerpt hij de meening, dat de Staat in het economisch leven zijner burgers slechts noodgedrongen, schoorvoetend, behoort in te grijpen.'⁵

Hoe het dan wel moest werd zorgvuldig in het midden gelaten; meer belang werd kennelijk gehecht aan het bezetten van het terrein tussen beide politieke stromingen. Op veel begrip daarvoor hoefde men niet te rekenen. Het dagblad *De Nieuwe Courant*, spreekbuis van liberale werkgevers, zag slechts graduele verschillen tussen VDB en SDAP en *Het Volk* was weinig vriendelijker door de vrijzinnigen de keus te bieden op te treden als 'tirailleurs voor de kapitalistische klasse' of als 'kurkezakken' tussen het liberale en socialistische vaartuig.⁶

De houding die de VDB ten opzichte van de SDAP de eerste jaren innam was niet nieuw. In grote lijnen handhaafde men het standpunt dat M.W.F. Treub reeds in het laatste decennium van de negentiende eeuw had geformuleerd. In zijn beroemde Constantia-rede van 1891 voor de Sociaal-Democratische Bond (SDB) had hij de socialisten al voorgehouden dat de wetenschappelijke grondslag van hun kritiek op de bestaande samenleving niet deugde. Evenmin achtte hij alle maatschappelijke problemen opgelost als het privé-eigendom van de productiemiddelen zou zijn afgeschaft. Treub was in het algemeen nogal sceptisch over de opvatting dat men exact kon vastleggen hoe de samenleving fundamenteel te verbeteren viel. Het was niet moeilijk het einddoel te formuleren, namelijk 'het grootste geluk voor de grootste menigte', maar de weg daartoe zou voortdurend opnieuw moeten worden vastgesteld, op basis van 'rechtsgevoel en de lessen der ervaring'.⁷

Ondanks deze fundamentele verschillen kon er op een aantal programmapunten natuurlijk zeer goed worden samengewerkt. Ook de vrijzinnigen waren immers van mening dat 'het maatschappelijk inkomen minder ongelijk tusschen arbeiders en kapitalisten moet worden verdeeld.' Het grootste probleem was eigenlijk dat de socialisten zich onmogelijk maakten door de manier waarop ze de 'klassenstrijd' voerden: het was een politiek waarin iedere tactiek geoorloofd leek en de arbeiders slechts werden meegesleept in een vulgaire agitatie. De laatste woorden van Treub waren: 'Is het u ernst verbetering te brengen in den toestand der arbeidende klassen - en dat dit zoo is, mag men niet betwijfelen - leidt dan uwe beweging langs ordelijke banen ...'⁸

Dit alles was een even welmenende als neerbuigende toespraak. Ten eerste nam Treub hier ongeveer de houding aan van een agnost, die de christenen meedeelde in principe veel waardering voor hun geloof te hebben, ware het niet dat zij in de wederkomst van Christus geloofden. Daarnaast kan, op wat platvloerser niveau, worden vastgesteld dat Treub hier weliswaar samenwerking aanbood op het terrein van praktische hervormingen, maar allermindst een echt bondgenootschap. Het pragmatische afwegen van 'de eisen des tijds' zou de vrijzinnigen nu eens aan de linkerzijde brengen en dan weer aan de rechterzijde. Het gevolg hiervan hield hij hen ook openhartig voor: 'Vandaag rekenen de reactionairen hen tot de sociaal-democraten, morgen rekent gij, sociaal-democraten, hen tot de groote reactionaire massa.'⁹ Dit had de charme van openhartigheid, maar betekende dat de samenwerking verbroken zou worden op het moment dat de vooruitstrevenden het wel mooi vonden met die hervormingen.

Deze wat hooghartige houding ten opzichte van de socialisten bleef de verhoudingen bepalen. Op aandrang van Treub werd in het eerste beginselprogramma van de VDB de zinsnede opgenomen dat 'ter verkrijging van maatschappelijken vooruitgang, tempering, niet verscherping van den klassenstrijd noodzakelijk is.'¹⁰ Dit was bij uitstek de formule waarmee het verschil tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten tot uitdrukking werd gebracht. De eerste fractieleider van de VDB in de Tweede Kamer, H.L. Drucker, legde in december 1901 dan ook uit dat er een principiële kloof bestond tussen zijn partij en de SDAP. De VDB immers wenste de grondslag van de maatschappelijke ordening, het privé-eigendom, te behouden en bovenal de klassenstrijd te temperen door middel van sociale wetgeving. Namens de SDAP antwoordde J.H.A. Schaper hierop dat hem dat best was: als jullie de klassenstrijd temperen dan zullen wij hem wel organiseren.¹¹ Toch symboliseert deze betrekkelijk gelijkmoedige schermutseling vooral dat de SDAP en de VDB het aanvankelijk niet nodig achtten hun onderlinge

posities meer precies en gedetailleerd vast te leggen. De SDAP was in deze periode een kleine partij: samenwerking noch bestrijding zou electoraal gezien de VDB veel opleveren.

De oorsprong van de VDB en de politieke situatie aan het begin van de twintigste eeuw leidden ertoe dat de Bond bovenal bezig was zijn houding te bepalen ten opzichte van de liberalen. De partij was opgericht als protest tegen de Liberale Unie, die zich te weinig druk maakte over het invoeren van het algemeen kiesrecht. Vervolgens echter stelden de unie-liberalen hun positie bij zodat de verschillen nogal schimmig werden, zeker als men bedenkt dat er in 1901 geen enkel uitzicht leek te zijn op een Kamermeerderheid van twee derden voor de invoering van algemeen kiesrecht. Deze lastige positie werd door de VDB veelal gerechtvaardigd door zichzelf uit te roepen tot de 'eigenlijke liberalen', zoals J. Limburg deed na de verkiezingen van 1901.¹² Juist in die jaren blies A. Kuyper bovendien de tegenstellingen tussen 'christenen en paganisten' nogal op, zodat de verkiezingen sterk in het teken kwamen te staan van de antithese. Omdat indertijd het districtstelsel werd gehanteerd, betekende dit dat veel Kamerzetels pas bij herstemmingen definitief werden verdeeld, hetgeen tot een meer of minder sterke druk op de verschillende partijen leidde om althans in de tweede ronde samen te werken. Dit speelde vooral bij de zo hopeloos verdeelde liberalen: het was hun enige kans de confessionelen van het regeringsfluoel te houden. In 1905 lukte dit; in 1909 mislukte het daarentegen geheel.

De verkiezingen van 1913 waren nogal bijzonder: niet alleen sloten de drie liberale groepen (de behoudende Bond van Vrije Liberalen (BVL), de Liberale Unie en de VDB) zich aaneen in de Vrijzinnige Concentratie, maar bovendien was het de eerste keer dat het de SDAP lukte één van haar kandidaten, en wel P.J. Troelstra, al bij de eerste stemming in de Tweede Kamer verkozen te krijgen. Bovendien was dit de eerste verkiezing, waarin de SDAP zich als een electorale machtsfactor ontplooidde - juist omdat ze de Vrijzinnige Concentratie net aan een Kamermeerderheid zou kunnen helpen.¹³ Tot dan toe was het niet nodig geweest veel aandacht te besteden aan de SDAP; nu was dat echter wenselijk, zo niet noodzakelijk.

DE KABINETSFORMATIE VAN 1913

De gebeurtenissen zijn bekend: in juli 1913 kreeg de vrijzinnig-democraat Bos van de koningin de opdracht een kabinet samen te stellen 'gevormd uit de gehele linkerzijde van de Tweede Kamer', dat wil zeggen steunend op de Vrijzinnige Concentratie en de sociaal-democraten. Troelstra aarzelde, maar besloot uiteindelijk niet op het aanbod van drie ministerszetels in te gaan,

daarin gesteund door een meerderheid van zijn partijtop. Een teleurgestelde Bos gaf daarop zijn opdracht terug, waarna P.W.A. Cort van der Linden een extra-parlementair kabinet formeerde. De SDAP was weliswaar zeer verdeeld over deze kwestie, maar op het zogenoemde 'Portefeuillecongres' in Zwolle werd tenslotte besloten (met 375 tegen 320 stemmen) dat de partij weliswaar belangrijk had bijgedragen aan het vormen van een hervormingsgezinde meerderheid in de Tweede Kamer, maar dat dit niet de verplichting opleverde deel te nemen aan een kabinet. Troelstra, die op magistrale wijze zijn partij bijeenhield, sprak hier de fameuze woorden: 'Ik krijg nu last van uw proletarisch sentiment, maar dat sentiment bewonder ik.'¹⁴ Deze gecompliceerde positie mocht hij in de Tweede Kamer uitleggen, naar aanleiding van de algemene beschouwingen in december 1913.

Voor een goed begrip van dat debat is het eerst nodig nader in te gaan op de argumenten die Bos en Troelstra tijdens de formatie over en weer hadden gegeven voor hun standpunten. Bos had zijn aanbod in de vorm van een kort bondgenootschap gegoten, ter bereiking van in hoofdzaak twee doelen: algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen en staatspensioenering. Troelstra had daarop teruggeschreven dat hij zich in die doelen wel kon vinden, maar zich ernstig afvroeg of het ter bereiking daarvan nu wel nodig was dat de SDAP in de regering ging zitten. Gezien de tegenstellingen tussen sociaal-democraten en liberalen leverde dat toch tal van problemen op en in ieder geval geen homogeen kabinet. Was het niet eenvoudiger dat het kabinet bestond uit de Vrijzinnige Concentratie, waarbij de SDAP het kabinet zou steunen, zelfs op het punt van de defensiebegroting (als die tenminste niet verhoogd zou worden). Dat vond Bos geen gelukkige oplossing, omdat de regering dan volstrekt afhankelijk zou zijn van de socialistische fractie. Hij waarschuwde Troelstra voor een consequentie van diens houding, namelijk dat de confessionele antithese, die zo verlamrend had gewerkt, nu vervangen werd door een maatschappelijke antithese: de socialisten versus alle andere 'burgerlijke' partijen.¹⁵ Dit overtuigde Troelstra niet en, zoals vermeld, zijn partij nog minder. Deze discussie werd in de Kamer nog eens dunnetjes overgedaan.

Troelstra opende met de beste verdediging: de aanval. Bos kon toch weten hoeveel moeite socialisten hadden met het aanvaarden van regeringsverantwoordelijkheid? Hij had, zo meende Troelstra, dan ook zorgvuldig moeten uitleggen waarom het noodzakelijk was dat de SDAP tot de regering toetrad om algemeen kiesrecht en staatspensioenering te bereiken. Welnu, niet alleen had hij zich die moeite niet gegeven, het feit dat er nu een kabinet-Cort van de Linden zat met die programmapunten maakte ook wel duidelijk dat hij

dat niet kòn uitleggen. Waarom had Bos dan eigenlijk zijn aanbod gedaan? Er kon toch verwacht worden dat bij aanvaarding van de ministerszetels de interne spanningen in de SDAP zo zouden kunnen oplopen dat het wellicht tot splitsing kwam, terwijl bij een weigering de partij als onverantwoordelijk kon worden afgeschilderd.

Voor een deel was dit natuurlijk een manoeuvre om de manifeste verdeeldheid in eigen gelederen wat naar de achtergrond te schuiven. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat de VDB een dergelijke strategische afweging had gemaakt. Maar voor een ander deel had Troelstra wel degelijk het gelijk aan zijn zijde. Het was wijd en zijd bekend dat de 'portefeuillekwestie' alom in de internationale socialistische beweging een teer punt was. Bovendien waren de wonden van de recente scheuring (in 1909 had de linkse oppositie de partij verlaten) nog vers, zodat de SDAP zich nauwelijks risico's kon veroorloven (gezien het gevaar dat de meer linkse leden dan alsnog zouden opstappen). Als de VDB de sociaal-democraten in een kabinet wilde hebben, dan had men de SDAP niet zo achteloos als een gewone partij moeten behandelen.

Bos klaagde in zijn Kamerrede vooral dat de sociaal-democraten het de VDB op deze manier onmogelijk maakten om te regeren. En Bos riep hen toe: 'Gij zult moeten veranderen van richting en beleid ... Gij zult dat moeten doen, of gij wilt of niet. Gij zult er toe worden gedwongen, door den loop der omstandigheden ... Of gij daarbij uw eenheid zult bewaren, dat leere de tijd.'¹⁶

Daarmee bevestigde Bos het beeld dat Troelstra had gegeven van de arrogante houding van de VDB, die meende de SDAP te mogen behandelen als een bijwagen. Maar zo lagen de verhoudingen niet! En Troelstra gaf vervolgens zijn visie op de VDB: een partij die geen bestaansrecht meer had, nu ook de unie-liberalen het algemeen kiesrecht hadden aanvaard. Bovendien was het een partij die slechts beschikte over leiders, maar niet over een aanhang in den lande. Zo gezien was het aanbod van Bos vooral een poging zich meester te maken van de arbeidersbeweging: 'Het verschil tusschen u en ons is: gij kunt niet meer regeeren en wij kunnen nog niet regeeren; gij zijt de partij, die achteruitgaat, die langzamerhand aftakelt, en wij zijn de jonge kracht, die uit wijsheid en met zelfkennis heeft gezegd: wij wagen ons niet aan een avontuur, dat zeer slecht is en de zaak op niets kan doen uitloopen ...'¹⁷ De afstand tussen SDAP en VDB leek daarmee groter dan ooit.

DE NOVEMBERSTORM VAN 1918

Tijdens de Eerste Wereldoorlog groeiden de partijen echter weer geleidelijk naar elkaar toe. Hoewel het aandeel van de SDAP in de Pacificatie niet groot was, had de partij veel van het resultaat te verwachten en hoedde zij er zich dan ook zorgvuldig voor de werkzaamheden te verstoren. Van de klassieke socialistenangst was in die periode nauwelijks sprake; Troelstra was zelfs tot tweede voorzitter van de Kamer gekozen. Troelstra en H.P. Marchant, die de in 1916 overleden Bos als politiek leider van de VDB had opgevolgd, vielen elkaar bij in de groeiende kritiek op het gevoerde defensiebeleid en het soms autocratische gedrag van de regering-Cort van der Linden. Nu de antithese langzaam leek te vervagen, schemerde er zelfs de mogelijkheid voor nieuwe parlementaire samenwerking aan de horizon. Deze werd echter weer ernstig verduisterd door de gebeurtenissen in november 1918, de revolutiepoging van Troelstra. In de debatten hierover waren het zijn meest vertrouwde tegenstanders, Treub (nu sprekend namens de door hem opgerichte Economische Bond) en Marchant, die zich het meest beheerst en gedegen tegen hem keerden. Marchant verweet Troelstra teveel gewicht toe te kennen aan de gebeurtenissen in Duitsland: 'Ons volk wil vrij zijn, ons volk voelt democratisch. Ons volk wil zijn eigen lot zelf bepalen. Het geeft het u en uw partij niet in handen! ... Buiten de SDAP hebt gij slechts tegenstand te verwachten, niet van lieden die zich gevoelen als een klasse die strijdt voor haar eigen materieel belang, doch voor zoover betreft hun, namens wie ik spreek, die zich gevoelen als democraten, wier hoogste goed de vrijheid is.'¹⁸

Bekend is de indruk die juist deze rede op Troelstra maakte: 'Ik begon meer en meer pijnlijk te beseffen, dat ik te ver was gegaan.'¹⁹ Dit alles leidde binnen de SDAP tot een heropening van de discussie over de weg naar de macht. Het algemeen kiesrecht leek de confessionelen meer ten goede te komen dan de meest vurige pleitbezorgers, de socialisten. Daarmee vervaagde het perspectief om op electorale wijze een meerderheid te verwerven. En de belangrijkste hervormingen waar de partij sinds haar oprichting voor had gestreden, werden in november bijna integraal verwezenlijkt. Daarmee verviel een belangrijk propagandamiddel, maar werd ook de vraag naar regeringsverantwoordelijkheid opnieuw gesteld. De discussie over deze problemen dreigde opnieuw de partij te verscheuren; een 'Eenheidscongres' in april 1919 besloot na levendige debatten tenslotte tot aanvaarding van de 'wettige methode der democratie', althans in principe.²⁰ De SDAP merkte in de daaropvolgende jaren echter in een merkwaardige paradox verzeild te zijn geraakt. De politieke orde was nu *de facto* weliswaar erkend, maar tegelijkertijd waren de mogelijkheden van de SDAP om daarin

volwaardig te participeren kleiner dan ooit. Grof gezegd kan men vaststellen dat de partij niet veel anders wist te doen dan te hopen door de uitnodiging van een andere partij uit haar isolement verlost te worden. In de SDAP leidde dit intussen vooral tot navelstaren, waardoor zich een eigenaardige subcultuur ontwikkelde. De discussie over socialisatie, waar de partij zich formeel druk om maakte, bracht noch merkbaar enthousiasme onder de eigen aanhang teweeg, noch enige waardering van mogelijke politieke bondgenoten.²¹

HET BEGINSEL: 'JUIST MAAR NIET GEMAKKELIJK'

Samenwerking met de SDAP was voor de meeste partijen na 1918 vrijwel uitgesloten; met name voor de Roomsche-Katholieke Staatspartij (RKSP) zou dit tot onoverzichtelijk interne meningsverschillen hebben geleid. Voor de VDB opende dit de interessante mogelijkheid zich te beschouwen als de redelijkheid zelve en wel naar twee kanten: enerzijds kon naar voren worden gebracht dat een dergelijke omvangrijke sociaal-politieke stroming niet buiten de orde mocht worden gehouden, anderzijds kon een beroep worden gedaan op de SDAP zich daadwerkelijk in te zetten voor zakelijke hervormingen. Daarmee trad Marchant in de voetsporen van de jonge Treub: de VDB was bij uitstek de partij die tot taak had te zorgen dat de politiek de maatschappelijke ontwikkelingen bijhield. Een belangrijk aspect van deze rol was een patriarchale houding ten opzichte van de socialisten, die enerzijds in bescherming werden genomen, anderzijds streng werden toegesproken om nu eindelijk eens volwassen te worden.

Deze positie werd bovenal gebaseerd op de gedachte - door Treub indertijd al gekoesterd en nu door Marchant opnieuw naar voren gebracht - dat de SDAP opkwam voor de rechtvaardige belangen van een deel van de bevolking, maar dat dit kennelijk gepaard moest gaan met de bevrediging van een diepe behoefte aan een dogmatisch heilsplan. Aan zo'n kinderlijk verlangen kon de VDB uiteraard niet tegemoet komen. Integendeel, vrijzinnig-democraten gingen er juist prat op dergelijke veriedingen te weerstaan. De partij kende slechts één richtsnoer: de democratie, waarin voor een ieder gelijke ontwikkelingsmogelijkheden golden. In de politiek van alledag kwam dat neer op een principieel opportunisme, waarbij iedere kwestie op haar eigen merites werd beoordeeld. Een dergelijke geestkracht was echter niet iedereen gegeven. Op de oudejaarsavond van het bewogen jaar 1918 schreef Marchant dan ook: 'De vrijzinnig-democratische gedachte is juist, doch niet gemakkelijk te propageeren. Men houdt de mensen niet een dogma voor, op grond waarvan alle problemen zonder moeite zijn te verklaren.'²²

Een paar maanden later kwam hij op dat thema terug in een lang stuk voor het in 1918 opgerichte kaderblad *De Opbouw*. De kern daarvan was dat niet te verwachten was dat de VDB ooit nog een grote partij zou vormen. Dat lag niet aan de waarde van het beginsel, maar aan het feit dat dit in zijn schijnbare eenvoud te moeilijk was voor de menigte: 'Het is veel gemakkelijker, blind te gelooven in een eenvoudig gesteld dogma dan een beginsel te volgen, welks toepassing studie eischt van het maatschappelijk leven en onophoudelijk wisseling vergt van beleid om wetgeving en staatsbestuur bij dat veranderlijke leven te doen aanpassen. Het beginsel is minder verlokend, omdat het in zijne verwezenlijking weliswaar gestadigen vooruitgang waarborgt, doch niet de bevrediging kan schenken van het geloof in een dogma, dat belooft de verlossing te zullen brengen van alle kwaad en van alle ellende.'²³ Daardoor was het een partij voor weinigen, die niet streefde naar macht, zelfs niet naar regeringsmacht. De kracht van de VDB lag in de invloed van zijn ideeën op andere partijen.

Marchant gaf zijn Bond daarmee een even machteloze als machtige functie. In deze opvatting was de VDB immers volstrekt afhankelijk van andere partijen, maar tegelijkertijd het geweten bij uitstek van de democratie. In de praktische politiek moest deze verantwoordelijkheid leiden tot het handhaven van het evenwicht in het beleid - nu eens leunen naar rechts, tegen de revolutie, dan weer naar links, tegen de reactie. De vrijzinnig-democraten waren in deze opvatting de enigen die niet opkwamen voor specifieke deelbelangen, maar voor de gelijkmatige ontwikkeling van 'welvaart, geestelijke ontwikkeling en zedelijke waarde' van de gehele samenleving. Zo werd zwakte omgesmeed tot kracht, en redelijkheid onlosmakelijk verbonden met arrogantie. Nu was een dergelijke positie al in 1901 ingenomen, maar de VDB richtte zich in zijn beginjaren toch in hoofdzaak op het verwerven van het leiderschap in een linkse coalitie, zoals in de formatie-Bos nagestreefd. Na de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen (dit laatste op een initiatiefvoorstel van Marchant) en de november-gebeurtenissen, kwam het na 1918 aanvankelijk vooral neer op het voorkómen van een overmatige reactie tegen de socialistische revolutiegeluiden en het beschermen van de verworven hervormingen.²⁴ Want verder heerste de confessionele Coalitie oppermachtig. Een aantal partijleden handhaafde nog het oude concept en pleitte voor de VDB als 'een brug, hoog over den bruisenden stroom van den klassenhaat', dat wil zeggen als makelaar tussen liberalen en socialisten. Maar Marchant achtte dat een te broos bouwsel.²⁵ De keuze ging niet, zoals vroeger, tussen links en rechts, maar tussen rechts en een gemengd links-rechtse meerderheid.

Daarmee had hij, evenals de socialisten, zijn hoop gevestigd op een deel

van de katholieke fractie. Op een aantal terreinen stonden VDB, SDAP en (een deel van) de RKSP dicht bij elkaar. Niet alleen met betrekking tot de defensiepolitiek, maar ook in het mijnenveld van de discussie over de bedrijfsorganisatie leek men elkaar te naderen.²⁶ In de vlootwetcrisis van 1923 echter, waarbij tien leden van de katholieke fractie met de linkse oppositie meestemden, bleek een dergelijke coalitie nog ver weg. Marchant en Troelstra kregen meteen te verstaan dat zij dat wel uit hun hoofd konden zetten.²⁷ Niet veel later kwam er een kans het toch te proberen. Na de beroemde nacht van Kersten van 11 november 1925 - toen het coalitiekabinet van Colijn ten val werd gebracht door de begrotingspost van een gezantschap bij het Vaticaan te verwerpen - waren de verhoudingen in de coalitie geheel verstoord. Dat leek mogelijkheden te bieden; Marchant kreeg de formatie-opdracht. Maar het feest was al na enkele dagen afgelopen. De SDAP, sinds kort onder leiding van J.W. Albarda, wilde wel maar de RKSP liet bij monde van fractieleider W.H. Nolens weten: 'Alleen bij uiterste noodzaak zou de Katholieke Kamerfractie tot deze om verschillende redenen door haar zeer ongewenscht geachte samenwerking kunnen overgaan.'²⁸ Daarop werd, na langdurig geformeerd, tenslotte een extra-parlementair kabinet-De Geer gevormd.

Bij de behandeling van deze mislukte formatie in de Kamer verbond Marchant een aantal thema's die zijn partij dierbaar waren: het gehalte van de democratie, in belangrijke mate uitgedrukt in de erkenning van de miskenning van de SDAP. Enerzijds stond de democratie zwaar onder druk door het veldwinnend fascisme en communisme, anderzijds was deze echter belangrijk versterkt, met name door de veranderingen in de SDAP. Juist door deze partij was de politieke ontwikkeling van de grote massa op een hoger peil gekomen. Van belang was verder dat de sociaal-democraten steeds minder dogmatisch werden en steeds meer bereid waren regeringsverantwoordelijkheid te dragen: 'Wie deze organisatie van beteekenis, die groeiende is, op het oogenblik terugschiet, bevordert de schokken in de maatschappelijke ontwikkeling, die hij zegt te willen vermijden.'²⁹

En wat was nu de les van het gebeurde? Dat er alleen een zuiver parlementaire, dat wil zeggen democratische kabinet te vormen viel als de confessionele partijen hun meerderheid verloren. En dat kon alleen als de 'democratische elementen' in de RKSP voor een links kabinet zouden kiezen.

Dat zou, zoals we nu weten, lang wachten worden. Als de jaren dertig ingaan spreekt Marchant zijn partij dan ook toe onder de titel 'Vollharden': wat wij willen is zonder de SDAP niet mogelijk.³⁰ En iedereen wist dat een dergelijke samenwerking weer niet mogelijk was zonder verandering bij de confessionelen.

DE CRISIS

Geleidelijk echter zou de irritatie bij de VDB toenemen over de manier waarop de SDAP reageerde op de economische crisis. Marchant maakte zich al zeer vroeg ongerust over de invloed van de sociaal-economische ontwikkelingen op de democratie: 'Er dreigt revolutie, door de ellende ... Het aantal desperado's groeit bij den dag'. Maar de overige partijen bleven blind voor de opvatting dat het behoud van de democratie nu alle krachten vergde. Nee, men bleef zeuren over de gevaarlijke, revolutionaire trekken in de sociaal-democratie.³¹ Het probleem voor Marchant was evenwel dat de SDAP hem niet erg hielp om dit te blijven volhouden.

In november 1931 verklaarde Albarda nadrukkelijk geen enkele verantwoordelijkheid te willen aanvaarden voor een soort nationaal crisis-beleid, waartoe door P.J.M. Aalberse - de opvolger van Nolens - min of meer was opgeroepen: 'Wij hebben tot taak de arbeiders tegen dat beleid te verdedigen.' De kapitalisten hadden de ellende veroorzaakt, zij moesten die ook maar zien op te lossen.³² De daaropvolgende gebeurtenissen verbreedden slechts in snel tempo de kloof tussen de SDAP en de ander partijen, inclusief de VDB. Zo was het wel prettig dat de SDAP de linkse radicalen (die in 1932 de Onafhankelijk Socialistische Partij (OSP) zouden oprichten) afstootte, maar het bleef de vraag of de sociaal-democraten juist daardoor niet gedwongen waren zich 'links' op te stellen, om verdere afkalving te voorkomen. Een dergelijke vrees leek te worden bevestigd door de beruchte kwestie van de drie Amsterdamse gemeenteraadsleden van de SDAP die in 1932, naar aanleiding van hun stem voor een bezuiniging op de salarissen van het gemeentepersoneel, door hun partij gedwongen werden af te treden. Marchant nam dit de sociaal-democraten vooral kwalijk, omdat deze handelwijze zo in strijd was met de spelregels der democratie.³³ Evenmin beviel het Marchant - en P.J. Oud, de tweede man van de VDB, nog minder - dat de acties en demonstraties van de SDAP steeds simpeler en rechtlijniiger werden, zoals bijvoorbeeld in november 1932, toen een sociaal-democratische demonstratie naar Den Haag trok en de opening van de algemene beschouwingen luister bijzette door in spreekkoor te roepen:

'Wie maakt onze centen zoek?

Dat is Ruys de Beerenbrouck!'

Dit was gewoon onfatsoenlijk, zo op de man gespeeld, terwijl de SDAP tegelijkertijd geen enkel alternatief aandroeg, behalve dan even irreële als dogmatische beschouwingen over het ordenen van de produktie en daarbij zelfs vergoelijkend sprak over de vijf-jaren planning in Rusland! Een week na de spreekkoren richtte Marchant zich tot Albarda: 'Ik vraag: waar moet

het heen wanneer men het volk, dat in ellende zit, in twee gescheiden kampen verdeeld ziet en zegt: de eene helft moet nu maar zien, niet dat het haar helft, doch ook de andere, uit de ellende opheft; anders moet het geschil maar in revolutie worden uitgevochten? Mijn oordeel is, dat wij allen te zamen, verantwoordelijk en niet verantwoordelijk, niet moeten disputeeren over verantwoordelijkheden, maar overwegen, hoe wij allen te zamen het volk met de minste schade voor allen door den ellendigen tijd kunnen heenhelpen.’³⁴ Op dat moment gaf Marchant eigenlijk de hoop op met de SDAP in een kabinet te kunnen stappen, terwijl hij terwille van het behoud van de democratie en het begrotingsevenwicht, de VDB verplicht achtte tot deelname aan een regering.³⁵

De klap op de vuurpijl was natuurlijk de nauwelijks bedwongen instemming van sommige sociaal-democraten met de muiterij op ‘de Zeven Provinciën’ in februari 1933. De tijden van 1918 keerden weerom: de SDAP giste en de leiding liet zich meer sturen dan de teugels stevig in handen te nemen.³⁶ Daarmee begon op twee manieren de basis aan de strategische opvattingen van de VDB te ontvallen. Ten eerste was de Bond er van uitgegaan dat de top van de SDAP een woelige arbeidersmassa in toom zou houden: dat leek niet te zullen gebeuren. Ten tweede had de VDB gehoopt dat de sociaal-democratische partij steeds meer een plaats in het politieke systeem zou verwerven. Maar vooral de socialistische kritiek op het crisisbeleid maakte de SDAP steeds minder acceptabel voor de anderen. Daarmee ontstond de paradoxale positie dat in tijden dat samenwerking met de sociaal-democraten bij uitstek van pas zou komen, deze onbereikbaar leek dan ooit.

Voor de verkiezingen van 1933 gaf de VDB een speciale brochure uit: *Het verschil tusschen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten*. De toon was vooral bedroefd. Al waren de wegen uiteen gegaan, de VDB zou zijn beginsel nooit verzaken: ‘De vrijzinnig-democraten betreuren dezen loop van zaken in hooge mate. Hun streven blijft gericht op het vormen van een democratisch bewind. Het is onwaar en onwaardig, wanneer men het van socialistische zijde voorstelt, dat zij willen medewerken aan de vorming van een reactionair kabinet. De vrijzinnig-democraten zullen alleen aan een kabinetsformatie medewerken, als er geregeerd kan worden in hun geest.’³⁷ Een paar weken later zat de politieke leiding van de VDB in een kabinet onder leiding van de zo verguisde Colijn.

HET CRISISKABINET-COLIJN EN DE GEVOLGEN

De formatie van een min of meer extra-parlementair kabinet onder Colijn (mei 1933) waarin Marchant en Oud zitting namen naast confessionelen en een Vrijheidsbonder, was de bevestiging van de fundamentele koerswijziging van de VDB. Opmerkelijk is dat alle betrokkenen het als welhaast onvermijdelijk zagen. Over de regeringsverklaring werd slechts een kort debat gevoerd in de Kamer, dat in één termijn werd afgerond. Albarda toonde zich niet verontwaardigd, maar stelde zich tevreden met wat plaagstootjes. De meeste moeite om één en ander uit te leggen gaf zich de nieuwe fractieleider van de vrijzinnig-democraten, A.M. Joekes. Hij wees er op dat er sprake was van een groeiende ontwrichting van de samenleving: 'Juist dit is de groote overtuiging geweest, die ons er toe gebracht heeft om onze medewerking te verleen aan het vormen van een combinatie, die inderdaad ook duidelijke verschillen heeft.'³⁸

Dit beroep op verantwoordelijkheid moest echter teveel goedmaken, zoals het feit dat nu werd samengewerkt met liberalen (tot dan toe bij herhaling ferm verworpen), in een (formeel gesproken) extra-parlementair kabinet - een figuur die tot dan toe bij herhaling door Marchant als ondemocratisch van de hand was gewezen. De enige troost die Joekes zichzelf en zijn partij wist te geven was, dat nu 'de ban was gebroken' waarin het politieke leven zo lang gevangen was geweest, namelijk de antithese.

Dit was wel een heel schrale troost. In de eerste plaats omdat al vanaf 1926 de Coalitie niet meer in staat was geweest een parlementair kabinet te vormen, waarna Marchant dit concept feestelijk ten grave had gedragen; en ten tweede omdat Colijn enkele jaren later wel degelijk nog een soort Coalitiekabinet wist te vormen.³⁹ Belangrijker was dat men het verantwoordelijkheidsgevoel van de VDB algemeen bewonderde, maar zich afvroeg wat het effect hiervan zou zijn op langere termijn. Te voorzien was bijvoorbeeld dat, gezien het beleid dat Oud als minister van financiën op het dieptepunt van de crisis had te voeren, de VDB grote electorale problemen te wachten stonden. En was het daarnaast niet aannemelijk dat hierdoor bijvoorbeeld een rooms-rode coalitie nagenoeg was uitgesloten? De SDAP overwoog met enige regelmaat een samenwerking met de RKSP. De VDB achtte ze daarbij niet onmisbaar, deze zou slechts als versiering dienen. De RKSP was echter traditioneel zeer verdeeld over een dergelijke samenwerking en achtte in dat geval de VDB over het algemeen onmisbaar. Door tot het kabinet-Colijn toe te treden, verloor de VDB echter zijn makelaarspositie, waardoor ook het perspectief op een alternatief beleid van sociaal-katholieken en sociaal-democraten verder weg kwam te liggen.⁴⁰

Deze sombere vermoedens werden voor een belangrijk deel waarheid. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 wist de VDB zich nog redelijk te handhaven. Maar verder ging ongeveer alles mis wat mis kon gaan. Marchant was als minister van onderwijs een mislukking en bleek bovendien nog in het geheim katholiek te zijn geworden. Het aanpassingsbeleid van Oud kwam krakend tot stilstand door de oppositie van met name de katholieken. De verhouding met de SDAP, die zich juist in de tweede helft van de jaren dertig wat meer naar het midden bewoog, was grondig verstoord. Dat bleek nog wel het meest duidelijk in 1935, toen Aalberse tijdens een tragikomische formatiepoging wél overeenstemming met de SDAP wist te bereiken, maar uitgerkend de VDB toen niet in een kabinet met de sociaaldemocraten wilde stappen. Joekes wist dit niet anders te verdedigen dan te wijzen op de grote verschillen van inzicht op financieel terrein.⁴¹ Ook partijvoorzitter R. Kranenburg gaf toe dat de programmatische overeenkomsten tussen SDAP, RKSP en VDB groot waren, behalve dan op het terrein van het crisisbeleid en tot twee keer toe verzuchtte hij: 'het is ongelukkig, maar het is niet anders.'⁴² En om het nog erger te maken liet Colijn in 1937 Oud op buitengewoon onelegante wijze buiten zijn nieuwe kabinet.

Maar nog afgezien van deze treurige gebeurtenissen kampte de partij met een nog veel ernstiger lot. Als weinig anderen had de VDB een opvatting naar voren gebracht over de manier waarop een politieke partij diende te functioneren. Achteraf zou men deze als volgt kunnen aanduiden. Een partij moet over een zeker politiek kapitaal beschikken, dat in de kern berust op een met enig zelfvertrouwen uitgedragen idee over waar het naar toe moet met de samenleving. Een dergelijke opvatting hoeft niet zeer gedetailleerd te zijn en evenmin onveranderd te blijven (immers, de omstandigheden wijzigen zich), maar er moet toch sprake zijn van een zekere consistente traditie in meningen en gedrag. Zo verwerft een partij herkenbaarheid en daarmee een functie in het politieke bestel. Welnu, door de deelname aan het kabinet-Colijn in de jaren 1933-1937 ging het politieke kapitaal van de VDB op slag verloren. Na de formatie van 1933 voorspelde Albarda dan ook vriendelijk maar beslist de ondergang voor de vrijzinnig-democraten: 'Men moge van mij gelooven: ik heb daarover geen *Schadenfreude*. Ik betreur het oprecht. Er is plaats in Nederland voor een democratische burgerlijke partij en er is nuttig werk voor zulk een partij te doen. Het is een nadeel voor het land, als die plaats ledig gaat worden.'⁴³

Een dergelijk oordeel werd niet alleen door de concurrenten geveld, maar leek door de VDB gedeeld te worden. Het kaderblad *De Opbouw* bleef even degelijk maar verloor iedere originaliteit en *esprit*; de bijdragen aan de debatten in de Tweede Kamer bleven constructief als tevoren, maar evenzeer doortrokken van een sfeer dat het gesprokene er weinig toe deed. Als

men het beeld wil vasthouden van het politiek kapitaal, dan zou men kunnen zeggen dat de vrijzinnig-democraten hun aandelen niet langer op het Binnenhof plaatsten maar daarbuiten. Zo richtte W. Schermerhorn in juni 1935 'Eenheid door Democratie' op. Deze beweging, die op den duur 30.000 leden telde, vervulde een belangrijke rol in de bestrijding van communisme, fascisme en nationaal-socialisme. Vrijzinnig-democraten vervulden daarin hun favoriete rol, omdat het op deze wijze lukte mensen van verschillende richtingen bijeen te brengen, met name sociaal-democraten als ook een aantal uit confessionele hoek.⁴⁴ De samenwerking die Marchant op politiek niveau had nagestreefd, werd nu bereikt op vergaderingen en in brochure-reeksen. De VDB had sinds 1918 beweerd zijn kracht niet te zoeken in het getal, maar in de invloed van zijn denkbeelden op anderen. Dat werd pas werkelijk bereikt toen het belang van de deelname van de VDB aan de formele politieke structuur nagenoeg verwaarloosbaar was geworden.⁴⁵

DE VDB ALS 'MISSINK LINK'

In 1926 verscheen een *Gedenkboek* over de eerste 25 jaar van de VDB. Het is een ontroerend geheel, waarin naast veel verhalen over de dappere, eigenzinnige oprichting van de partij, ook ontboezemingen van wat minder prominente leden werden opgenomen. Zo mocht mevrouw De Vries-Brandon verzuchten: 'Wat mij altijd in onzen Vrijzinnig-Democratischen Bond heeft aangetrokken, is het ontbreken van leuzen.'⁴⁶ Dit tekende vele aanhangers van de partij, die er immers allen van overtuigd waren dat de vraagstukken van het moderne leven ingewikkeld waren, met name te ingewikkeld voor de simpele dogma's van het socialisme. Geen term had dan ook ongunstiger betekenis in hun kringen dan het woord 'blauwdruk', waar de SDAP zo'n merkwaardige voorkeur voor had. Deze houding bepaalde ook de toon van de interne discussie, waarin men veel begrip voor elkaars standpunt tot uitdrukking bracht en die, kortom, zoveel beschaafder was dan in de SDAP. Zowel het opnemen bijvoorbeeld in het partijprogramma van een toch bepaald ingrijpend standpunt als de nationale ontwapening in 1924 als het verlaten daarvan in 1936 verliep zonder dramatische tonelen. Enigszins gechargeerd zou men kunnen zeggen dat de VDB zich keerde tegen alles waar te voor stond (behalve tehuis en tevreden). Dit kleinburgerlijk sentiment vormde ook de voedingsbodem voor het centrale beginsel van de partij: de democratie. Dit begrip werd door Marchant in 1909 als volgt omschreven:

'De democratie is niet de heerschappij van het volk in dezen zin, als zou het groote getal heerschen over het kleinere: het is de erkenning van het volk in zijn

geheel als zijn eigen meester. De aristocratie sluit zij uit; zij verzet zich tegen een overheersing van weinige uitverkorenen over alle anderen, maar zij beteekent geenszins de overheersing door een meerderheid van individuen.⁴⁷ Dit was enerzijds duidelijk gericht tegen de socialistten, waarvan verwacht werd dat ze de samenleving geheel naar hun hand zouden zetten als ze de meerderheid zouden hebben verworven. Anderzijds was het ook gericht tegen de liberalen, die tezeer het gevaar onderschatten dat de kapitalisten zich als een nieuwe aristocratie zouden vestigen. Maar het meest opvallend is de nadruk op de eenheid in de samenleving. Democratie betekende in de VDB theoretisch weliswaar dat niemand in zijn of haar ontwikkelingskansen mocht worden belemmerd, maar vooral dat de tegenstellingen in de samenleving niet te groot mochten worden. Voor het politiek handelen betekende dat, dat de Bond zichzelf vooral beschouwde als een makelaar, als een 'middenpartij' die zonder enig deelbelang te representeren, de grote sociale en politieke conflicten wenste te temperen. Dit bleek niet alleen uit de regelmatig uitgedrukte wens om politieke tegenstanders tot samenwerking te brengen, maar ook uit het grote belang dat gehecht werd aan het handhaven van de formele democratische spelregels: Marchant en Oud verwierpen zich een grote naam in dit opzicht. Deze opvatting - als zou de VDB een belangeloze middenpartij zijn - werd beeldend verwoord in het *Gedenkboek* van 1926 in een bijdrage van M.J.T. Bos, getiteld 'The missing link':

'De intellectueelen, die in 1901 de Vrijzinnig-Democratische Partij oprichtten, leefden aan de eene zijde met de democratische gevoelens der volksklasse mede, en waren aan de andere zijde in staat, den gedachtengang der regeerenden klasse te begrijpen, zoodat ze den ontbrekenden schakel tusschen beide konden vormen. Wanneer ná dat tijdstip fel bewogen tijden gevaren deden rijzen voor staat of maatschappij, waren het dan ook dikwijls leden dezer partij, die als bemiddelaars optraden ... Inderdaad, ware de Vrijzinnig-Democratische Partij niet reeds in 1901 als "Missing Link" te voorschijn getreden, dan zou ze alsnog dienen te worden opgericht.'⁴⁸

Het is een interessante vergelijking, omdat deze wijst op een belangrijke mentale ondergrond voor het politiek handelen van de vrijzinnig-democraten. Deze was gebaseerd op de opvatting dat de samenleving zich voortdurend gelijkmatig dient te ontwikkelen, langs 'vaste lijnen'.⁴⁹ Mensen zijn echter in het algemeen onverstandig. Ze verdedigen kortzichtig hun eigenbelang of maken zich droombeelden van een toekomstig paradijs dat ze met één stap denken te bereiken. Daardoor moest er een groep mensen zijn die, als het contragewicht van een weegschaal, nu eens naar links opschoof om barrièrevorming tegen de evolutie te verhinderen en dan weer naar rechts om abrupte mutaties te voorkomen. Welnu, die functie vervulde de VDB, de

partij van het gezonde verstand. Daarmee maakten de vrijzinnig-democraten zich echter in wezen afhankelijk van het onverstand van anderen. Een dergelijke functie kreeg bovendien gestalte in een zeker principieel opportunistische, waardoor het moeilijk was om er een stevig politiek kapitaal mee op te bouwen.

Deze analyse werd treffend aangeduid door een anonieme lezer van een artikel van Marchant in *De Opbouw* in 1922. Deze schreef met potlood in de kantlijn van het exemplaar, dat nu in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam berust:

‘De vrijzinnig-democraten bezitten het privilege van de beleedigende oprechtheid, mensenkennis en fijnheid van waarneming (Marchant!) van wie niets meer te verliezen hebben. *Morituri te salutant*. Men liegt niet, noch vleit op zijn sterfbed. Zij zijn noodig (als zout in de soep) mits zij niet te talrijk worden; wij mochten anders eens aan te veel waarheid en fijnheid sterven!’⁵⁰

Een dergelijke functie is dus welhaast a-politiek, tenzij er een idee leeft over welke richting de samenleving uit zou moeten gaan. Zoals gezegd, ‘blauwdrukken’ waren niet geliefd onder vrijzinnig-democraten. Maar als men het gevoerde beleid nagaat, kwam het er op neer dat in hoofdzaak getracht werd een lotsverbetering voor de arbeidersklasse te bereiken door middel van een specifieke opvatting over de betekenis van de sociaal-democratie. Dit nam veelal de vorm aan van een sterk bevoogdende houding ten opzichte van de SDAP. Deze partij werd door de Bond - aanvankelijk bij de liberalen, later bij de confessionelen - gepresenteerd als de onhandige, linkse jongeling die met wat meer ontwikkeling toch een mooie carrière te wachten zou staan als algemene hervormingspartij. Tegelijkertijd werd zij stevig aangepakt bij iedere onhandigheid, als er weer wat opstandig sentiment werd vertoond. De VDB had niet alleen de sociaal-democraten nodig om zijn eigen programma uit te voeren, maar presenteerde zich meer in het algemeen als de enige partij, die de SDAP tot verantwoordelijkheid zou weten te brengen. De Vrijzinnig-Democratische Bond was dan ook geen ‘middenpartij in algemene dienst’, maar in specifieke zin de makelaar tussen de sociaal-democraten en het ‘burgerlijke’ politieke bestel.

Naarmate echter alle betrokken partijen veranderen, raakte deze functie uitgehold. Het belang van die positie werd steeds geringer, naarmate de SDAP zich meer en meer op eigen kracht als hervormingspartij ontwikkelde en de RKSP, hoe voorzichtig ook, samenwerking met de socialisten steeds minder bleek te kunnen ontfopen. De speciale makelaarsfunctie van de VDB ging tenslotte in 1933 geheel verloren, juist omdat de partij zich toen baseerde op een algemene middenpositie. Het reeds zo lang voorspelde

einde zou toen niet lang meer op zich laten wachten: het zout had zijn kracht verloren en was overbodig geworden.

Met grote dank aan D. Damsma en O. Steens.

Noten

1. G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*. Den Haag, 1980, 503.
2. E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940: anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam, 1976, 394.
3. O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 88 (1973), 444-469.
4. Taal, *op.cit.*, 502.
5. Geciteerd bij H.P. Marchant, *De Vrijzinnig-Democratische Partij*. Baarn, 1909, 14.
6. Taal, *op.cit.*, 503.
7. M.W.F. Treub, *De Radicalen tegenover de Sociaal-Democratische Partij in Nederland*. Amsterdam, 1891, 25.
8. Treub, *op.cit.*, 48.
9. Treub, *op.cit.*, 8. Treub is overigens het verwijt gedaan de arbeidersbeweging in de jaren negentig juist van zich af te stoten: M.M. van Praag, *De radicalen*. Assen, 1939. Zie echter: A.J.C. Rüter, 'Boekbesprekingen' in *Historische studies over mens en samenleving*. Assen, 1967, 242-244.
10. Marchant vond het een 'ongelukkige uitdrukking' en gaf de voorkeur aan de leus: 'Tegen de revolutie de sociale hervorming', naar analogie van Groens dictum 'Tegen de revolutie het evangelie': zie Marchant, *op.cit.* 19-20, 30; zie ook *De Ophouw*, 2 (1919-1920), 21-22.
11. *Handelingen Tweede Kamer*, 1901-1902, 353 en 358 en verder.
12. Geciteerd bij Taal, *op.cit.*, 514.
13. W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*. Dl. II. Amsterdam, 1922, 508 en verder.
14. P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*. Dl. III: *Branding*. Amsterdam, 1932, 211 en verder; zie ook Vliegen, *op.cit.*, 525 en verder. Al in 1909 had de Twentse propagandist A.P. Leeuwenburg gepleit voor samenwerking met 'de burgerlijke democratie'. Het was een dapper geluid, maar vond geen gehoor. A.P. Leeuwenburg, 'Een democratisch blok' in *De Beweging*, 5 (1909) 193-205; zie ook Fr. de Jong

- Edz., J. Saks., Amsterdam 1954, 87-88.
15. De briefwisseling is afgedrukt in E. van Raalte, *Dr. D. Bos: leven en werken van een Nederlands staatsman*. Assen, 1962, 299-312.
 16. *Handelingen Tweede Kamer*, 1913-1914, 602-603.
 17. *Handelingen Tweede Kamer*, 1913-1914, 525.
 18. Geciteerd bij H.J. Scheffer, *November 1918*. Amsterdam, 1968, 141-142.
 19. Troelstra, *Gedenkschriften*. Dl. IV: *Storm*, Amsterdam, 1931, 216.
 20. H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme*. Leiden, 1974, 15-39.
 21. Huub Spoormans, *'Met uitsluiting van voorregt': het ontstaan van liberale democratie in Nederland*. Amsterdam, 1988, 211 en verder.
 22. *De Opbouw*, 1 (1918-1919), 724.
 23. *De Opbouw*, 2 (1919-1920), 44. Later formuleerde Marchant nog dat de houding van de VDB het best te typeren viel als 'altruïsme'. Dit was mogelijk omdat de vrijzinnig-democraten noch aan belangen, noch aan dogma's waren gebonden: 'Zij staan geheel vrij van elk klasse- of groepsbelang.' Alleen wie zonder dogma is heeft 'de ruimte van geest, noodig om leer en leven van anderen te beoordelen en aan de zijne te toetsen.' Alleen wie niet gebonden is aan belangen kan onafhankelijk optreden: 'Deze vrijheid van beweging moeten zij tot elke prijs handhaven. Anders zouden zij hunne eigen sterke positie verspelen.' Zie *De Opbouw*, 2 (1919-1920), 417-436.
 24. Treurig was in dit opzicht het verraad van Treub, die na 1918 vond dat de balans te ver was doorgeslagen naar de socialistische kant en zich (succesvol) zou beijveren de rechtervleugel van de liberalen te organiseren in de nieuwe Vrijheidsbond in 1921.
 25. E. van der Hoeven in *De Opbouw*, 5 (1922-1923), 388; zie verder Marchant in *De Opbouw*, 5 (1922-1923), 491.
 26. D. van Embden had het socialisatierapport van de SDAP uitvoerig behandeld en verworpen ('maatschappijhervorming bij exclamatie') in *De Opbouw*, 2 (1919-1920), 16-37, 121-146, 162-178. Maar enkele jaren later was er, ondanks alle kritiek, toch de hoop dat er overeenstemming viel te bereiken over 'bedrijfsdemocratie' met RKSP en SDAP. Zie J. Dekker in *De Opbouw*, 7 (1924-1925), 286-306.
 27. H.J.G. Beunders, *'Weg met de vlootwet!'* Bergen (N.H.), 1984, 200.
 28. De correspondentie tussen Marchant en Nolens is gepubliceerd in *De Opbouw*, 7 (1924-1925), 663-675.
 29. *Handelingen Tweede Kamer*, 1926-1927, 361.
 30. *De Opbouw*, 13 (1930-1931), 459 en verder. Een vergelijkbare positie werd door Marchant uiteengezet in het gedenkboek dat verscheen ter gelegenheid van het vijftientigjarige bestaan van de partij: *Gedenkboek Vrijzinnig-Democratische Bond 17 Maart 1901-1926*. Den Haag, 1926, 56.
 31. *De Opbouw*, 14 (1931-1932), 34.

32. *Handelingen Tweede Kamer*, 1931-1932, 416.
33. *Handelingen Tweede Kamer*, 1932-1933, 449. Ook binnen de SDAP was er kritiek; deze kwestie vormde de aanleiding tot het beroemde boekje van W.A. Bongers, *Problemen der democratie*. Amsterdam, 1934.
34. *Handelingen Tweede Kamer*, 1932-1933, 449.
35. Vries, *op.cit.*, 446.
36. Dit verwijt in de VDB-brochure *Wat de vrijzinnig-democraten willen*. Den Haag, 1933, 6; de vergelijking met 1918: P.J. Oud, *Het jongste verleden: parlementaire geschiedenis van Nederland*. Dl. V: 1933-1937, Assen, 1968, 24.
37. *Het verschil tusschen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten*. Den Haag, 1933, 13.
38. *Handelingen Tweede Kamer*, 1932-1933, 55.
39. Oud zou in 1938 ook opmerken dat in de periode 1933-1937 vrij weinig was gebleken van de antithese; de formatie 1937 zag hij als een 'terugval'. Zie *De Opbouw*, 20 (1937-1938), 407-408.
40. Heldring bijvoorbeeld signaleerde deze problemen naar aanleiding van een aantal gesprekken: J de Vries, red., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)*. 3 dln., Utrecht, 1970, 1042.
41. *Handelingen Tweede Kamer*, 1935-1936, 59 en 91-92.
42. *De Opbouw*, 18 (1935-1936), 123.
43. *Handelingen Tweede Kamer*, 1935-1936, 44.
44. J. Bosmans in *Geschiedenis van het moderne Nederland*. Houten, 1988, 443. Op plaatselijk niveau waren vrijzinnig-democraten soms het stuur overigens geheel kwijt. Zo is er het beruchte geval van de bekering in 1933 van de fractieleider van de VDB in de gemeenteraad van Winterswijk, W.P.C. Bos, beschreven in G.A. Kooy, *Het echeq van een 'volkse' beweging*. Assen, 1964.
45. In 1939 werden door de christelijk-historische formateur Jhr. D.J. de Geer, twee socialisten opgenomen in een kabinet. Het tekende de politieke zwakte van de VDB dat de Bond vertegenwoordigd werd door de weinig uitgesproken G. Bolkestein op onderwijs. Zie Oud, *op.cit.*, dl. VI: 1937-1940, 161-162 en 167-168.
46. *Gedenkboek*, 84.
47. Marchant, *Vrijzinnig-Democratische Partij*, 6.
48. *Gedenkboek*, 84.
49. P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*. Nijmegen, 1987.
50. *De Opbouw*, 4 (1921-1922), 846.

De interne verhoudingen binnen de VDB in de jaren negentig

Henri Spijkerman

Gedwongen door de crisis van de jaren dertig viel de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) van zijn geloof. Als gevolg van de economische recessie en het opkomende nazisme stapte de Bond af van de doelstelling van 'democratische regeringsvorming'. Het ideaal van samenwerking met sociaal-democraten en meer democratisch ingestelde confessionelen dat jarenlang was aangehangen, werd opgegeven door toetreding tot het kabinet-Colijn in 1933. De brug die de VDB tussen beide groeperingen had willen slaan was daarmee opgehaald. Enkele jaren later liet de VDB ook het standpunt van de nationale ontwapening varen, dat sinds 1924 op zijn program prijkte.

Verwacht zou mogen worden dat het verlaten van dergelijke gezichtsbepalende opvattingen de Bond in een identiteitscrisis zou hebben gedompeld. Voor zover dit eenduidig valt te constateren - het VDB-archief met alle notulen, correspondentie en dergelijke ging in de Tweede Wereldoorlog verloren - is dit geenszins het geval geweest.¹ Zonder al te veel protesten volgden de vrijzinnig-democraten hun leiders bij de koersverlegging, kennelijk even doordrongen van de noodzaak daarvan in de gewijzigde omstandigheden. In het onderstaande zal worden beschreven hoe het veranderingsproces in de VDB zich voltrok en op welke wijze de achterban van de VDB hierop reageerde.

DE VDB IN DE REGERING

De eerste symptomen dat de VDB zijn positie heroverwoog betroffen de relatie met de sociaal-democratie, die van oudsher door de Bond als zijn natuurlijke coalitiepartner was beschouwd.² Tegen de achtergrond van de zich verdiepende crisis aan het begin van de jaren dertig begon de VDB geleidelijk aan enige afstand te nemen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP).³ In eerste aanleg werd de splijtzwam gevormd door de opstelling tegenover de economische recessie. Zo hield de VDB meer dan de SDAP vast aan het beginsel van de sluitende begroting, waarbij overi-

gens met name de militaire uitgaven als mogelijke bezuinigingsposten werden gezien. Als uitvloeisel van het principe van budgettair evenwicht waren sommige vrijzinnig-democraten na verloop van tijd bereid hun steun te verlenen aan kortingen op de ambtenarensalarissen - een gruwel in sociaal-democratische ogen.

Bij de economische tegenstellingen kwamen echter ook politieke. H.P. Marchant - de onbetwiste leider van de VDB - raakte gaandeweg van mening dat de SDAP zich in het licht van de opkomende anti-democratische dreiging onverantwoordelijk opstelde. Dit werd manifest in 1931, toen hij zijn traditionele voorkeur voor een 'democratische' coalitie inruilde voor een nationaal kabinet.⁴ Een jaar later, op de algemene vergadering van de Bond in november 1932, betoogde Marchant zelfs dat hij de SDAP niet langer democratisch beschouwde. De sociaal-democraten waren tweeslachtig door aan de ene kant de parlementaire democratie te omarmen maar tegelijkertijd revolutionair optreden niet principieel uit te sluiten. De houding van de SDAP ten aanzien van de mitterij op 'de Zeven Provinciën' in februari 1933 sterkte Marchant alleen maar in dit oordeel. In de maanden daarop betrof het partijorgaan *De Vrijzinnig-Democraat* - waarvan P.J. Oud, de tweede man in de VDB achter Marchant, de hoofdredacteur was - dan ook langzaam maar zeker het standpunt 'dat vorming van een kabinet met sociaal-democraten onmogelijk was geworden, omdat die partij de weg der democratie aan het verlaten was'.⁵

Geheel in lijn hiermee adviseerde Marchant tijdens de formatie na de Kamerverkiezingen van 26 april 1933 dat de SDAP beter niet in het kabinet kon worden opgenomen. Hij sprak in dit verband zelfs over het in huis halen van een 'onberekenbaar element'.⁶ Zelf wilde de Bond de regeringsverantwoordelijkheid niet ontlopen. Nadat de anti-revolutionair H. Colijn enkele ministersposten had aangeboden besloot de VDB tot zijn kabinet toe te treden. In de woorden van Oud was dit nadrukkelijk gebeurd om 'het hoofd te bieden aan de economische en financiële moeilijkheden van dezen tijd, Nederland te bewaren voor geestelijke en zedelijke verwildering, (en) den democratischen regeeringsvorm te handhaven'.⁷

Nadat Marchant eerder al kanttekeningen had geplaatst bij het concept van de 'democratische regeringsvorming', werd deze nu met de toetreding tot het kabinet-Colijn in de praktijk geofferd op het altaar van het behoud van de 'democratische regeringsvorm'. Oud werd minister van financiën en Marchant minister van onderwijs, kunst en wetenschappen.⁸ Door de regeringssamenwerking met de Antirevolutionaire Partij (ARP), Christelijk-Historische Unie (CHU), Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en Liberale Staatspartij (LSP) nestelde de VDB zich in het behoudende confessioneel-liberale kamp. De SDAP kwam voorlopig in het stuk niet meer voor. Vol-

gens E. Heldring, bekend reder en lid van de LSP, was dit juist de opzet van Colijn geweest om zo een 'rooms-rose-rose' coalitie in de toekomst te verdelen.⁹

Binnen twee jaar nadat Marchant voor het eerst voorzichtig afstand van de SDAP had genomen, had de omslag van een op de sociaal-democratie georiënteerde oppositiepartij naar een met de confessionelen samenwerkende regeringspartij zich voltrokken. De vrijzinnig-democratische achterban lijkt hierbij zijn leiders zonder al te veel problemen te hebben gevolgd. Toen Marchant en Oud door Colijn werden aangezocht om in het kabinet zitting te nemen raadpleegden zij eerst de partijraad. Dit orgaan - een soort 'vertrouwenscollege' binnen de VDB waarin het hoofdbestuur, de beide Kamerfracties en vertegenwoordigers van de kieskringfederaties zitting hadden - kwam voor het eerst sinds jaren weer bijeen. Alhoewel strikt genomen de beslissing over de aanvaarding van het ministersambt uitsluitend bij henzelf lag, wilden beiden de steun van de partij genieten. Na uitvoerige discussies adviseerde de partijraad Marchant en Oud eenstemmig om op het aanbod van Colijn in te gaan. De VDB mocht niet ontbreken in een kabinet dat zich ten doel stelde de democratie veilig te stellen, zo was het gevoelen. Wel voorzag Th.M. Ketelaar moeilijkheden bij het onderwijs, gezien het bezuinigingsbeleid dat Marchant als wethouder in Den Haag had gevoerd.¹⁰ Het Eerste Kamerlid D. van Embden verwachtte problemen bij het vrijzinnig-democratische streven naar nationale ontwapening, dat haaks stond op de opvattingen van de confessionele partijen.

De algemene vergadering van de VDB in november 1933 steunde eveneens de beide ministers: het landsbelang vereiste immers de vrijzinnig-democratische deelname aan de regering. De nationale ontwapening echter was een heet hangijzer.¹¹ Het feit dat het kabinet-Colijn een - voor het eerst sinds jaren - verhoogde defensiebegroting had ingediend, viel slecht bij de meeste afgevaardigden, die dit in een motie te kennen gaven.¹² Ook op de vergaderingen in de daaropvolgende jaren was er nauwelijks enige oppositie tegen de regeringsdeelname te bespeuren, alhoewel er wel zo nu en dan kritische noten over het beleid van de geestverwante ministers werden gekraakt. Hierbij moest dan met name Marchants bezuinigingspolitiek in het onderwijs het ontgelden, die leidde tot het opheffen van een groot aantal openbare scholen terwijl het bijzonder onderwijs grotendeels buiten schot bleef. Marchants beleid, dat nogal afweek van de vrijzinnig-democratische wens van versterking van het openbaar onderwijs, werd al op de algemene vergadering aan het einde van 1933 door enkele afdelingen bekritiseerd. Een jaar later deed het hoofdbestuur daar nog eens een schepje bovenop door op de algemene vergadering een motie in te dienen, waarin het onder-

wijsbeleid ten enen male werd verworpen.¹³

Ondervond de omslag van de VDB in het algemeen steun van partijorganen als partijraad en algemene vergadering, ook de leden bleken instemming te betuigen. Volgens A.M. Joekes, die Oud als fractievoorzitter in de Tweede Kamer was opgevolgd, waren er maar weinig leden die met hun voeten hadden gestemd en 'het hazenpad' hadden gekozen.¹⁴ In overgrote meerderheid bleef men de partij trouw. Zo telde de VDB in de jaren 1933-34 bijna 10.000 leden; slechts enkele honderden minder dan rond 1930.¹⁵

De kiezers daarentegen hadden ogenschijnlijk meer moeite met de overgang naar het rechtse kabinet. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 liep de VDB aanzienlijke electorale averij op: vergeleken bij de Kamerverkiezingen van 1933 liep het aandeel terug van 5,1% naar 4,2%. Ten opzichte van de Statenverkiezingen van 1931 (5,5%) verloor de Bond een kwart.¹⁶ In hoeverre de politiek van de vrijhandel die de VDB nu aanhing en die de partij in conflict bracht met de Boerenbonden aan de verkiezingsnederlaag bijdroeg is moeilijk te zeggen. De nederlaag leidde in de VDB vanzelfsprekend tot teleurstelling, maar van een paniekstemming was geen sprake.

In het naar alle waarschijnlijkheid kleine gezelschap der malcontenten bleezen een aantal vrijzinnig-democratische jongeren een toontje mee. In de in 1923 opgerichte Vrijzinnig-Democratische Jongerenorganisatie (VDJO) werd de toetreding met gemengde gevoelens gadeslagen. 'Voor veel vrijzinnig-democratische jongeren was die deelname maar moeilijk te verwerken', zo blijkt uit een recente studie over de VDJO.¹⁷ Sommigen van hen zagen er zelfs aanleiding in als lid van de VDJO te bedanken, alhoewel deze organisatie onafhankelijk stond van de VDB. Formeel bestond er slechts een losse band in die zin, dat een hoofdbestuurslid van de VDB als adviseur bij het hoofdbestuur van de VDJO betrokken was. In de jaren dertig bekleedde Joekes deze functie. Als 'toeziend voogd'¹⁸ legde hij onder meer de regeringsdeelname van de VDB uit binnen de VDJO. Daarbij hoefde hij niet iedereen te overtuigen. VDJO-voorzitter D.J.A. Geluk bijvoorbeeld schreef dat de deelname van de VDB aan het kabinet niet de verloochening van de principes van de Bond inhield, maar juist de verdediging van zijn belangrijkste beginsel, namelijk de democratie. De ledenontwikkeling van de VDJO werd er ook niet door geschaad: in het najaar van 1933 begon de groei van het ledental, die tot het einde van de jaren dertig aanhield.¹⁹

MARCHANTS BEKERING

Door Marchant waren aan het begin van de jaren dertig de vrijzinnig-democratische geesten langzaam maar zeker rijp gemaakt voor de ommezwaai. Dat de VDB zo ongeveer als één man Marchant hierbij had gevolgd, moet mede worden toegeschreven aan het grote gezag dat deze in de Bond genoot. Al vanaf 1901 had Marchant namens de VDB zitting in de Tweede Kamer. In 1916, toen hij D. Bos als fractievoorzitter opgevolgde, was hij de politiek leider van de Bond geworden. Gedurende zijn meer dan dertig jaren omspannende Kamerlidmaatschap was Marchant voortdurend te hoop gelopen tegen de antithese, die de partijvorming op confessionele grondslag moest rechtvaardigen. In dit licht bezien sloeg zijn overgang tot het rooms-katholicisme in de VDB dan ook in als een bom.

In tegenstelling tot de door Marchant geleide politieke bekering van de VDB riep zijn persoonlijke veel weerstand op. In mei 1935 werd bekend dat Marchant in december 1934 was toegetreden tot de rooms-katholieke kerk. Reeds geruime tijd hadden hardnekkige geruchten hierover de ronde gedaan. Tevergeefs had de top van de VDB getracht opheldering van Marchant te verkrijgen. Dat de zaak politiek zeer gevoelig lag, kwam niet in het minst doordat Marchants onderwijspolitiek vooral ten koste van de openbare scholen dreigde te gaan. Op 6 mei 1935 richtte Bondsvoorzitter R. Kranenburg een schriftelijk verzoek aan Marchant om een verklaring te publiceren die niet tot misverstand zou kunnen leiden. Een dag later maakte Marchant vervolgens zijn geloofsovergang bekend. In de ministerraad las hij een aan Kranenburg gerichte ontwerpbrief voor, waarin hij deze berichtte 'op grond van de tot hem gerichte, met het beginsel der partij strijdige "inquisitoriale" vragen voor het lidmaatschap van de partij te bedanken.'²⁰ Aan zijn heengaan als minister dacht Marchant vooralsnog niet. Oud wenste echter zo snel mogelijk duidelijkheid en dreigde bij eerste minister Colijn met aftreden, indien Marchant zou aanblijven. Afgezien van politieke overwegingen voelde Oud zich persoonlijk gekwetst door Marchants geheimzinnigheid, zoals hij hem schreef: '... dat gij de stap hebt gedaan, die gij deedt en die U zeker veel strijd zal hebben gekost, heb ik te respecteren, doch dat gij tegenover ons allen, tegenover mij hebt kunnen goedvinden *dit op deze wijze te doen*, is voor mij een bittere teleurstelling'.²¹

Nadat Marchant door Colijn onder druk werd gezet om af te treden, diende hij op 11 mei zijn ontslag in bij de koningin. Voor de VDB was de situatie uiterst onaangenaam en de kwestie deed het aanzien van de partij geen goed. Ook in eigen gelederen stichtte de bekering veel verwarring. In de kritiek die loskwam werd niet de geloofsovergang als zodanig op de korrel genomen alswel de langdurige geheimhouding (ruim vier maanden). In

deze moeilijke tijden werd opnieuw een partijraad bijeengeroepen om de zaak te bespreken. Omdat Marchant partijlid af was maar wel de behoefte gevoelde om zich te verdedigen, schreef hij de brochure *Tot verweer*, die daags voor de partijraad verscheen. In deze apologie poogde Marchant zijn zwijgzaamheid onder andere te verklaren door zich te beroepen op de naderende Statenverkiezingen. De partijraad bleek niet gevoelig voor zijn argumenten en toonde zich ontstemd over het feit dat Marchant zo lang zijn bekering had verheeld. Niettemin werd waardering uitgesproken over zijn vele activiteiten voor de VDB. Marchant zelf nam verbitterd afscheid van de VDB. Ofschoon hij later lid werd van de RKSP, was zijn rol in de Nederlandse politiek uitgespeeld. Na Marchants vertrek werd zijn departement waargenomen door J.R. Slotemaker de Bruïne, minister van sociale zaken. Pas in het derde kabinet-Colijn, geïnstalleerd in juli 1935, waren er weer twee ministers van de VDB opgenomen.

KABINETSCRISIS VAN 1935

In de zomer van 1935, vlak na Marchants vertrek, raakte Colijns regering in een crisis toen voor de fractie van de RKSP het gevoerde financiële en monetaire beleid niet meer acceptabel was. Als gevolg van deze vertrouwensbreuk poogde de fractievoorzitter van de RKSP, P.J.M. Aalberse, een zo breed mogelijk samengesteld parlementair kabinet te formeren. Na overleg met Oud verklaarde fractievoorzitter Joekes hieraan niet mee te kunnen werken omdat naar zijn mening de diverse parlementaire fracties over het te voeren financiële en sociaal-economische beleid te veel van mening zouden verschillen. Aalberse slaagde erin tot overeenstemming te komen met de SDAP, maar de RKSP wilde bij een eventuele rooms-rode samenwerking tenminste een extra partner betrekken. De hiervoor in aanmerking komende VDB weigerde echter, waardoor de coalitie met de SDAP niet tot stand kwam. De vrijzinnig-democraten wilden Colijn en de sinds 1933 onder zijn hoede gevoerde politiek, die door de SDAP als 'afbraakpolitiek' was betiteld, niet loslaten.

Voorlopig zat er geen regeringssamenwerking met de SDAP in, zo erkende Joekes ruiterlijk, die daarbij vooral wees op belemmeringen van financiële aard zoals de door de SDAP bepleite belastingverhoging.²² Hij hoopte dat in de toekomst, wanneer de economische situatie rooskleuriger zou zijn, die mogelijkheid zich wel weer eens zou voordoen. In de Tweede Kamerfractie van de VDB zag men hierin trouwens een noodzakelijke voorwaarde voor het voortbestaan van de Bond. In een discussie in februari 1936 naar aanleiding van de begroting van Nederlands-Indië was de fractie - met

uitzondering van Ketelaar - van mening dat 'op den duur' samenwerking met SDAP en RKSP 'absoluut noodzakelijk was voor het behoud van de VDB als burgerlijk radicale partij.'²³

Na de mislukte formatiepoging van Aalberse kreeg Colijn de opdracht om een extra-parlementair kabinet te formeren. Een dag later maakte hij zijn nieuwe kabinet bekend, dat in wezen een reconstructie van het vorige was. De vrijzinnig-democraat M. Slingenberg - sinds 1920 lid van de Eerste Kamer - was als minister van sociale zaken aan de regeringsploeg toegevoegd. Slingenberg stond te boek als representant van de behoudende vleugel van de VDB. Populair in sociaal-democratische kringen was hij dan ook zeker niet. Twee jaar later zag de SDAP met lede ogen aan dat Slingenberg Kranenburg als partijvoorzitter opvolgde.²⁴

NATIONALE ONTWAPENING

Als gevolg van de economische en politieke crisis van de jaren dertig had de VDB in 1933 zijn traditionele voorkeur voor de SDAP opgegeven. Ondanks deze verwijdering waren vrijzinnig- en sociaal-democraten het nog behoorlijk met elkaar eens over de wenselijkheid van nationale ontwapening. Ook hier echter vertoonde de overeenstemming scheuren. De dreiging van het opkomende nazisme en fascisme bracht de VDB ertoe dit onderdeel van zijn program tegen het licht te houden. Niet lang daarna overigens zou de SDAP dit voorbeeld volgen. Beide partijen kwamen vervolgens tot een identieke slotsom.

In 1924 had de VDB het standpunt van de nationale ontwapening in zijn program opgenomen. De veiligheid van kleine landen kon niet langer worden gewaarborgd door een eigen weermacht, zo meende de Bond. Daarbij werd echter aangetekend dat Nederland wel zijn verplichtingen tegenover de Volkenbond had te vervullen. Van een principieel pacifisme was dan ook geen sprake; de VDB aanvaardde deelname aan militaire sancties van de Volkenbond gericht tegen inbreuken op de internationale rechtsorde. Het Eerste Kamerlid Van Embden was de meest bekende protagonist van de nationale ontwapening.²⁵ In de parlementaire praktijk onthielden de vrijzinnig-democratische leden van Eerste en Tweede Kamer vrijwel zonder uitzondering hun steun aan de defensiebegroting.

Na de toetreding tot het kabinet-Colijn leidde deze instelling tot problemen in de VDB. Het streven naar nationale ontwapening raakte in het politieke samenspel met andersdenkende coalitiepartners op de achtergrond, hetgeen door de achterban niet onverdeeld werd gewaardeerd. Kamerfractie en algemene vergadering enerzijds en ministers anderzijds stonden in de

jaren 1933-34 op dit punt enkele malen tegenover elkaar.

Toen in het voorjaar van 1935 Duitsland de ontwapeningsverplichtingen van het verdrag van Versailles eenzijdig had opgezegd, was dat voor het hoofdbestuur aanleiding een commissie in te stellen die na moest gaan of de verslechterende internationale situatie gevolgen had voor het standpunt van de nationale ontwapening. Nog voordat de commissie onder leiding van Kranenburg haar uitkomsten kon publiceren, was de verdeeldheid in de VDB opnieuw aan het licht getreden. Nadat bij de Italiaanse aanval op Abessynië de onmacht van de Volkenbond was gebleken, stemden Joekes en J. Schilthuis in de Tweede en W.H.M. Werker in de Eerste Kamer vóór de defensiebegroting voor 1936. De houding van deze afvalligen werd op de algemene vergadering in november 1935 bekritiseerd door de afdeling Dordrecht, die te kennen gaf dat er 'meer dan teleurstelling in onzen rijen is.'²⁶ In een motie sprak deze afdeling haar ongenoegen over het afwijkende stemgedrag uit, nog voordat de partijcommissie had kunnen spreken.

Wanneer men gehoopt had dat de commissie-Kranenburg een eenduidig panacee zou aandragen om uit deze patstelling te geraken, kwam men bedrogen uit: de commissie was evenzeer verdeeld als de partij zelf. Een meerderheid adviseerde de land- en zeemacht om te vormen 'tot organen, bestemd voor de ... verdediging, ter medewerking aan de internationale rechtshandhaving, tegen een oorlogsaanval.'²⁷ Een kleine minderheid, waaronder Van Embden, wilde hiervan niet weten: 'de gewapende macht van de Staat zij niet ingericht op of bestemd voor zelfstandige nationale verdediging tegen een vreemde staatsmacht.'²⁸ Onder druk van de achterban besloot het hoofdbestuur een buitengewone algemene vergadering uit te schrijven - de enige in de jaren dertig - die het verlossende oordeel moest uitspreken.

Op deze vergadering, die in april 1936 werd gehouden, konden drie standpunten worden vernomen. Allereerst was er een kleine groep van principiële ontwapenaars, die op grond van ethische en religieuze motieven elke oorlogvoering afwees.²⁹ Daarnaast was er een stroming met Van Embden als belangrijkste woordvoerder, die vast wilde houden aan het traditionele standpunt, zij het met enige wijzigingen. Deze stroming werd gesteund door de afdeling Amsterdam. De overgrote meerderheid van de afgevaardigden schaarde zich echter achter het meerderheidsvoorstel van de commissie-Kranenburg, dat door prominente VDB-leden als Joekes en Oud werd verdedigd. Partijvoorzitter Kranenburg legde eveneens zijn gewicht in de schaal. De oppositie, waaronder met name Van Embden en Ketelaar, bleef zich fel verzetten tegen de opvattingen van het hoofdbestuur. Uiteindelijk werd met 169 stemmen vóór en 29 tegen een voorstel aanvaard waarin het beginsel van de nationale ontwapening was geschrapt.³⁰ Een scheuring bleef

uit, maar Ketelaar in de Tweede Kamer en Van Embden in de senaat bleven op het oude ontwapeningsstandpunt staan.

De VDJO, die in 1931 het standpunt van de nationale ontwapening in haar beginselverklaring had opgenomen, verschilde op dit onderdeel niet van de VDB. Al in oktober 1935 voerde de jaarvergadering van de jongeren de eenzijdige ontwapening af uit het program.³¹

DE VDB NA DE KABINETTEN-COLIJN

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1937 trad Oud als lijsttrekker in het strijdperk, daartoe haast als vanzelfsprekend aangewezen door de algemene vergadering van november 1936. Joekes belandde op de tweede plaats. Enigszins tegen de verwachtingen in - de VDB was de verkiezingen 'niet zonder zorg ingegaan', zo gaf Oud achteraf toe³² - werden er zes zetels in de wacht gesleept. Vergeleken met 1933 bleef de VDB hiermee op hetzelfde niveau, alhoewel percentueel zelfs behoorlijke vooruitgang werd geboekt (zie de bijlage).

De vrijzinnig-democratische verkiezingscampagne - die door giften uit het bedrijfsleven over meer dan drie ton beschikte³³ - stond in het teken van de voortzetting van het kabinet-Colijn. Omdat de RKSP hier weinig voor voelde zag Colijn zich echter genoodzaakt deze optie op te geven en te werken aan een kabinet op 'positief-christelijke grondslag'. Oud weigerde luid en duidelijk zijn medewerking hieraan te verlenen. Hij voelde er weinig voor als 'gevelsiering' voor zo'n rechts kabinet te dienen.³⁴

Nu de VDB niet langer deel uitmaakte van de regering keerde Oud weer terug in de Kamerbanken.³⁵ Op voorstel van Joekes werd Oud door de Tweede Kamerfractie gekozen als voorzitter, waarmee Joekes zelf een stap terug deed.³⁶ De politieke leiding van de VDB zou echter niet lang bij Oud berusten. In het najaar van 1938 kwam het min of meer als een verrassing voor de partij dat Oud de Kamer zou gaan verlaten voor het burgemeesterschap van Rotterdam. Dit was des te opmerkelijker gezien het feit dat de vrijzinnig-democraten in het geheel niet in de Rotterdamse gemeenteraad waren vertegenwoordigd. Door het vertrek van Oud werd Joekes weer fractievoorzitter. Achter de schermen was Ouds rol in de landelijke politiek daarmee echter niet uitgespeeld. Na de val van het vierde kabinet-Colijn in juli 1939 over de sociaal-economische politiek klopte Colijn bij Oud aan om advies. In een later stadium poogde hij Oud bij de formatie van een nieuwe regeringsploeg te betrekken. Oud hield de boot af omdat hij van mening was dat Colijn in deze omstandigheden niet de aangewezen persoon was om een kabinet te formeren. Groot was dan ook zijn verbazing toen Kranenburg er

wel voor voelde om met Colijn in zee te gaan. Na druk van Oud en Joekes, die werden gesteund door het dagelijks bestuur van de VDB en de beide Kamerfracties, zag de oud-partijvoorzitter hier echter van af.

De vrijzinnig-democratische weigering belette Colijn niet een regering te vormen. Dit minderheidskabinet (overwegend bestaande uit bewindslieden van antirevolutionaire, christelijk-historische en liberale signatuur) was echter geen lang leven beschoren: op de dag dat het zich voor het eerst in de Tweede Kamer presenteerde werd het meteen naar huis gestuurd. De RKSP, SDAP en de VDB onder leiding van Joekes waren hiervoor verantwoordelijk. Alledrie steunden zij de motie-Deckers, waarin afkeuring werd uitgesproken over dit vijfde kabinet-Colijn. Oud en Joekes, die één lijn hadden getrokken in hun advies aan Kranenburg, kwamen hierdoor lijnrecht tegenover elkaar te staan. In de eerste plaats wees Oud het onmiddellijke wegzen van de regering af vanwege de schade die het aan het parlementaire stelsel zou berokkenen. Van deze 'franse methode' was hij niet gediend, zo zou hij achteraf stellen. Nog belangrijker was echter dat Joekes' handelwijze naar zijn mening de deur naar een beperkte 'rooms-rose-ode' coalitie open zette en een regering van de 'breedst mogelijke basis' (waarin de SDAP ook zitting zou moeten hebben) voorlopig onmogelijk zou maken. Oud beschouwde dit als een gevaarlijke ontwikkeling voor de VDB, omdat hij vreesde dat de VDB in een coalitie met alleen RKSP en SDAP door deze grote partners gemengeld zou worden.³⁷ Joekes was het niet eens met Ouds gevolgtrekking uit zijn stemgedrag. In zijn ogen was de motie bedoeld om de weg vrij te maken voor een op een 'zo breed mogelijke basis' samengesteld kabinet.³⁸ De totstandkoming van het kabinet-De Geer, waarin naast de CHU, RKSP en VDB ook - voor het eerst - de SDAP was opgenomen, werd door hem verwelkomd.³⁹

TEGENSTELLING OUD EN JOEKES

Bij deze tegenstelling tussen de beide voormannen van de VDB speelde op de achtergrond hun uiteenlopende beoordeling van de SDAP een belangrijke rol. Aan het einde van de jaren dertig wilde Joekes de oude lijn van Marchant, gericht op toenadering tot de sociaal-democratie, weliswaar in aangepaste vorm weer oppakken. De SDAP had immers een metamorfose doorgemaakt waarin de natie de klasse als oriëntatiepunt had vervangen.⁴⁰ In haar in 1937 herziene beginselprogramma was het door de VDB verfoeide concept van de klassenstrijd overboord gezet en werd de democratie principieel aanvaard, waarmee de sociaal-democraten als partner weer in Joekes' vizier

waren gekomen. Na de totstandkoming van het kabinet-De Geer juichte hij de toetreding van de sociaal-democratische ministers dan ook toe. 'De SDAP heeft onder bekwame leiding zich ontworsteld aan revolutionnaire tendenzen van een vroegere periode en is hoe langer hoe meer een waardevolle kracht geworden voor de democratische ontwikkeling van ons volk,' zo meende Joekes.⁴¹

Oud daarentegen bleef weinig ingenomen met de SDAP, ook niet na de veranderingen van 1937. Ongetwijfeld was hij bij zijn beoordeling de door de SDAP gevoerde harde oppositie tegen zijn beleid als minister van financiën niet vergeten. Een jaar nadat de gedaantewisseling principieel haar beslag had gekregen gaf hij een overzicht van het 'bedenkkelijk zondenregister tegenover de democratie' van de SDAP, waarbij hij wees op Troelstra's mislukte revolutiepoging van november 1918 en de sociaal-democratische reactie op de muiterij op 'de Zeven Provinciën'. Niettemin zag hij wel een kentering ten goede in de laatste jaren en vond hij het van grote betekenis voor het parlementaire bestel om de SDAP over het dode punt heen te krijgen. Wel was hij van mening dat de sociaal-democratie dit zelf in handen had: 'Zij moet willen beseffen en durven uitspreken, dat wie ons staatsbestel wil handhaven, tot het brengen van offers bereid moet zijn.'⁴²

Naast dit politieke meningsverschil had de tegenstelling tussen Oud en Joekes ook een persoonlijke dimensie. Hun onderlinge verhouding kwam onder druk te staan toen Oud in 1939 - mede op aanraden van de secretaris van de VDB, L.G. van Dam - bij de start van de kandidaatsstellingsprocedure voor de reguliere Kamerverkiezingen van 1941 een *come-back* overwoog. Tot ontevredenheid van Joekes, die zijn positie hierdoor bedreigd zag, liet Oud in het midden of hij daadwerkelijk in de landelijke politiek wenste terug te keren. De Duitse inval in mei 1940 maakte echter korte metten met de voorbereidingen voor de Kamerverkiezingen en daarmee met een mogelijk conflict tussen Joekes en Oud. Na de Tweede Wereldoorlog zouden beide voorlieden van de VDB opnieuw tegenover elkaar komen te staan. Enige tijd na de oprichting van de Partij van de Arbeid (PvdA), waarvan zij beiden deel uitmaakten - Joekes als warm pleitbezorger, Oud à *contrecœur* - zouden hun wegen zich scheiden.

SLOT

Ondanks de ingrijpende bijstellingen van gezichtsbepalende vrijzinnig-democratische opvattingen, bleef de eenheid in de VDB bewaard. Kennelijk was de druk van buitenaf die tot de aanpassingen leidde, ook voldoende om de rijen bijeen te houden. Daarbij kwam dat de sfeer binnen de VDB er niet

naar was om tegenstellingen op de spits te drijven.

Het afstand nemen van de nationale ontwapening leidde in 1935-36 tot grotere commotie binnen de Bond dan eerder het opzeggen van de liefde voor de SDAP. Nadat men eenmaal de ontwapening had laten vallen, kwam men als partij daarop niet meer terug: de dreigende internationale situatie gaf daartoe geen enkele aanleiding. Maar juist vanwege diezelfde internationale dreiging kwam de 'hervormde' SDAP wel weer in beeld van de VDB. In 1939 namen de vrijzinnig-democraten en de sociaal-democraten samen zitting in de regering. Het zou de opmaat zijn tot de vorming van één gezamenlijke partij na de Tweede Wereldoorlog.

Noten

1. In het onderstaande is gebruik gemaakt van de persoonlijke archieven van H.P. Marchant en A.M. Joekes - beide gedeponeerde op het Algemeen Rijksarchief (ARA) te Den Haag - en van de collectie J. Schilthuis, welke op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) in Groningen is ondergebracht. Daarnaast is het partijblad *De Vrijzinnig-Democraat* voor de jaren dertig in zijn geheel doorgenomen.
2. Zie hiervoor O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 88 (1973), 444-470, met name 464-465.
3. Zie de bijdrage van P. de Rooy over de verhouding tussen de VDB en de SDAP in deze bundel.
4. *De Vrijzinnig-Democraat*, 18 juli 1931
5. J.C.H. Blom, *De muterij op 'de Zeven Provinciën'*. Bussum, 1975, 210.
6. Formatieadvies van H.P. Marchant, in: ARA, archief-Joekes, no. 131.
7. Geciteerd bij Vries, *op.cit.*, 467.
8. Over de vrijzinnig-democratische 'oververtegenwoordiging' in het kabinet-Colijn - de VDB kreeg met 6 Kamerzetels 2 ministersposten, terwijl de CHU met 10 en de LSP met 7 Kamerzetels slechts één minister hadden - merkt Vonhoff op dat 'Colijn Oud als Minister van Financiën wenst, maar begrijpt dat Marchant daarin niet zal willen meegaan als hijzelf ook niet een plaats in het kabinet mag innemen'. Zie H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden: een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud*. Alphen aan den Rijn, 1969, 49-50.
9. J. de Vries, red., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)*, 3 dln., Utrecht, 1970, 1042.
10. Zie ARA, archief-Joekes, no. 133.

11. Hoezeer de VDB in die tijd gehecht was aan het standpunt van de nationale ontwapening bleek bijvoorbeeld in *De Vrijzinnig-Democraat* van 18 december 1933. Hierin werd betoogd dat de miterij op 'de Zeven Provinciën' een les inhield voor de tegenstanders van nationale ontwapening, omdat toen op overtuigende wijze was aangetoond 'hoe volslagen hopeloos de taak is, om het uitgestrekte eilandengebied van Nederlandsch-Indië met onze beperkte macht te verdedigen.'
12. Zie hierover uitgebreider H.J.L. Vonhoff, 'Defensiepolitiek van Liberalen en Vrijzinnig-Democraten in de jaren dertig', in: G. Teitler, red., *Tussen crisis en oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30*. Dieren, 1984, 63-69.
13. Zie *De Vrijzinnig-Democraat*, 20 oktober 1934.
14. A.M. Joekes, *Tezamen in moeilijken tijd*. Haarlem, 1933, 4.
15. In 1929/30 telde de VDB 10.421 leden; in 1930/31 10.470; in 1931/32 10.041; in 1932/33 9.947; en in 1933/34 9.973.
16. Zie het *Statistisch overzicht verkiezingen 1935 inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden*. Den Haag, 1936, 10.
17. M.T. Braams-Beversluis, *De Vrijzinnig-Democratische Jongeren Organisatie VDJO 1923-1946: beeld van een politieke jongerenorganisatie in het kader van haar tijd*. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, 1990, 36.
18. Vonhoff, *Bewegend verleden*, 50.
19. Braams-Beversluis, *op.cit.*, 38.
20. ARA, archief-Marchant, no. 465.
21. ARA, archief-Marchant, no. 465. De onderstrepingen zijn van Oud afkomstig.
22. Zie *De Vrijzinnig-Democraat*, 7 september 1935.
23. DNPP, collectie-Schilthuis, no. 3. Blijkens de presentielijst in het notulenboek was Kooiman niet aanwezig.
24. *De Vrijzinnig-Democraat*, 4 december 1937. Zie over de ongerustheid binnen de SDAP over Slingenberg's benoeming tot partijvoorzitter *De Vrijzinnig-Democraat*, 23 oktober 1937.
25. Zie bijvoorbeeld D. van Embden, *Onze bewapening trekt oorlog aan!* Rotterdam, 1928; *idem*, *De immoraliteit der landsverdediging*. Rotterdam, 1930; *idem*, *Waarom nationale ontwapening geboden is*. Den Haag, 1932.
26. *De Vrijzinnig-Democraat*, 4 januari 1936.
27. *Rapport over de vraag welke betekenis aan de staatkundige en volkenrechtelijke ontwikkeling der laatste jaren moet worden toegekend voor de positie van ons land, en of en, zo ja, welke gevolgtrekkingen daaruit zijn te trekken*. Haarlem, 1936, 18.
28. *Ibidem*, 19.
29. Dit standpunt werd op de algemene vergadering verdedigd door Coster, oud-lid van de commissie-Kranenburg, C.J. Meursing, afgevaardigde van de afdeling

- Dordrecht en K.J. Hondius, auteur van de brochure *Chemise oorlog en militaire voorlichting*. Den Haag, 1932.
30. Het nieuwe standpunt is uiteengezet in *De vrijzinnig-democraten en het defensie-vraagstuk*. S.I., s.a. [1937].
 31. Zie Braams-Beverluis, *op.cit.*, 34-35 en 44.
 32. *Mr. Oud's radiorede 27 november '37*. S.I., s.a. [1937], 5.
 33. J. Mulder, *Sidney van den Bergh: een liberaal*. Utrecht, 1975, 69.
 34. *De Vrijzinnig-Democraat*, 10 juli 1937.
 35. De teleurstelling in vrijzinnig-democratische kring over het buitenspel gezet zijn bij deze kabinetsformatie zou niet licht vergeten worden, blijkens een opmerking in *De Vrijzinnig-Democraat* van twee jaar later: 'Als grievend onrecht voelen wij nog dagelijks de achteruitzetting van onze voormannen bij de kabinetsformatie'. Zie *De Vrijzinnig-Democraat*, 1 april 1939.
 36. DNPP, collectie-Schilthuis, no. 3.
 37. P.J. Oud, *Het jongste verleden: parlementaire geschiedenis van Nederland*. Deel VI: 1937-1940. Assen, 1968, 156-157.
 38. Joekes in *De Opbouw*, 22 (1939), 6 (okt.), 215.
 39. LSP en ARP waren niet bereid hun medewerking aan dit kabinet te geven. Tegen de zin van de leiding van de ARP besloot P.S. Gerbrandy echter toch toe te treden tot het kabinet-De Geer.
 40. Zie hiervoor P.J. Knegtman, *Socialisme en democratie: de SDAP tussen klasse en natie (1929-1939)*. Amsterdam, 1989.
 41. *De Opbouw*, 22 (1939), 6 (okt.), 216.
 42. *De Opbouw*, 21 (1938), 5 (sept.), 164.

Het einde van een politieke koorddans

DE OVERGANG VAN DE VDB NAAR DE PvdA

Gerrit Voerman

‘Democratie en sociale rechtvaardigheid bewogen ons, nu 45 jaar geleden, uit de oude Liberale Partij te treden. Wij werden “Katheder-socialisten”, al halfrood, genoemd ... In volle wapenrusting gaan wij (nu) op in een groter leger, dat strijdt voor dezelfde geestelijke goederen: democratie en sociale rechtvaardigheid.’¹ Met deze woorden besloot R. Kranenburg zijn rede tot de algemene vergadering van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) van 7 en 8 februari 1946, die in overgrote meerderheid besloot de Bond te laten opgaan in de nieuwe Partij van de Arbeid (PvdA).

De opheffing van de VDB leek op de lange duur onontkoombaar. Zijn oprichting in 1901 was het gevolg van de grotere rol die de sociaal-economische scheidslijn in de Nederlandse politiek ging spelen. Langzaam maar zeker had dit ordeningsprincipe, dat zijn werking ontleent aan de opstelling van partijen ten aanzien van de mate van overheidsingrijpen, de vigerende politieke scheidslijn - de antithese - overvleugeld.² Het opgaan van de VDB in de PvdA na de Tweede Wereldoorlog voltrok zich in een periode dat de sociaal-economische scheidslijn in de Nederlandse politiek dominant was geworden. Onder deze omstandigheden zag de VDB, die in het interbellum op deze scheidslijn had gebalanceerd, zich nu genoodzaakt partij te kiezen.

Met het toetreden tot de PvdA leek de VDB definitief zijn keuze te hebben gemaakt. De Bond die vanaf zijn ontstaan in 1901 een middenpositie tussen liberalisme en sociaal-democratie had ingenomen, was in 1946 de Rubicon overgetrokken door het democratisch-socialisme te omarmen. Deze overgang voltrok zich echter niet zonder kleerscheuren. Anderhalf jaar na de totstandkoming van de PvdA verliet Oud, voorman van de rechtervleugel van de VDB, zijn nieuwe politieke onderkomen. Met een kleine groep medestanders richtte hij zich tot de Partij van de Vrijheid (PvdV), waarna in januari 1948 de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) werd gevormd.

Deze gang van zaken gaf in de historiografie betreffende de VDB aanleiding tot tegenstrijdige claims op de Bond, al naar gelang de politieke

sympathieën van de auteur. Zo rekent Ruitenbeek in zijn dissertatie over het ontstaan van de PvdA de VDB al vóór de Tweede Wereldoorlog min of meer tot het democratisch-socialistische domein. De verschillen tussen de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en VDB liepen 'wat betreft hun opvattingen inzake de inrichting van het sociaal-economisch leven niet ver uiteen, vooral niet na 1937'. De VDB zou staan voor '*doordachte* overheidsbemoeiing, die op haar beurt weer inhaerent is aan de moderne democratisch-socialistische beginselen.'³ Bij liberale historici daarentegen bestaat de neiging om de totstandkoming van de VVD op te vatten als de hereniging van de liberale stroming na de scheiding der geesten in 1901.⁴ Zo stelt Taal in de epiloog van zijn proefschrift over het liberalisme aan het einde van de negentiende eeuw, dat in 1948 met de komst van de VVD 'na bijna een halve eeuw, de scheuring van 1901 ongedaan (was) gemaakt.'⁵

Deze 'politieke' interpretaties schieten beide tekort. Enerzijds ging een groot deel van de vrijzinnig-democratie voor het liberalisme verloren, simpelweg doordat het tot de PvdA toetrad; anderzijds waren vóór 1940 de verschillen tussen SDAP en VDB met name in de sociaal-economische sfeer nog aanzienlijk, zoals bijvoorbeeld bleek op het punt van de socialisatie. Teneinde dit vast te stellen wordt in het onderstaande kort de historische ontwikkeling gevolgd die tot de oprichting van de PvdA heeft geleid. Vervolgens wordt nagegaan hoe het de - spraakmakende - vrijzinnig-democraten in de PvdA is vergaan. Ten slotte zullen de beginselen van de VDB worden vergeleken met die van PvdA en VVD om zo bij benadering vast te stellen met welke partij de verwantschap het grootst is.

TEGENSTELLING OUD-JOEKES

De tweespalt die na de Tweede Wereldoorlog aan het licht trad binnen de vrijzinnig-democratische gelederen, heeft haar wortels in de jaren dertig. Toentertijd konden in de VDB ten aanzien van de opstelling tegenover de sociaal-democratie twee stromingen onderscheiden worden. Van de op toenadering gerichte vleugel was A.M. Joekes, sinds 1938 voorzitter van de VDB-Tweede Kamerfractie, de voornaamste exponent. Bij de kabinetsformatie van 1939 brak hij een lans voor regeringsdeelname van de SDAP. Dat deze partij weer in het stuk voorkwam was vooral te danken aan de ideologische *face-lift* die zij enkele jaren eerder had ondergaan, waarbij onder meer het door de VDB verfoeide leerstuk van de klassenstrijd overboord was gezet. P.J. Oud, de voorganger van Joekes als eerste man van de VDB, behoorde tot diegenen die gereserveerd stonden ten aanzien van de SDAP. De venijnige bestrijding van het kabinet-Colijn - waarin Oud minister van

financiën was - door de sociaal-democraten was hier mede debet aan.

Deze tegenstelling tussen Oud en Joekes had ook een persoonlijke dimensie. Hun onderlinge verhouding raakte nogal vertroebeld toen Oud tijdens de in 1939 gestarte kandidaatstellingsprocedure voor de reguliere Kamerverkiezingen van 1941 een mogelijke terugkeer in de landelijke politiek overwoog, hetgeen door Joekes niet erg werd gewaardeerd. Tijdens de oorlog steeg Joekes' ster. Na de bevrijding werd hij ondubbelzinnig de eerste man van de VDB, gesteund door de Vrijzinnig-Democratische Jongerenorganisatie (VDJO), waarvan hij als 'oom Dolf' lange tijd vertrouwensman was geweest. Vergeleken bij Oud was zijn prestige aanzienlijk toegenomen. Waar Joekes de laatste oorlogsjaren in het concentratiekamp had gezeten, had Oud deze in zijn studeerkamer doorgebracht, bezig met het schrijven van de parlementaire geschiedenis van Nederland. Hoewel Oud vanzelfsprekend nog tot de *inner circle* van de VDB behoorde, was hij wat op het tweede plan geraakt.

DE VDB NA DE OORLOG

Tijdens de oorlogsjaren groeide het gevoel van verbondenheid door de gemeenschappelijke ervaring van bezetting en verzet. Evenals elders rijpte in vrijzinnig-democratische kring en met name bij de VDJO het besef dat de verstarde politieke verhoudingen van voor de oorlog en de toen heersende 'schotjesgeest' niet meer terug dienden te keren. Joekes had hiervan al vóór zijn gevangenne name getuigd en ook Oud leek deze mening toegedaan. In 1944 hadden J.C. Deering - hoofdbestuurslid van de VDJO - en J. Schilthuis een onderhoud met hem, waarin zij verheugd constateerden 'dat er geen verschil van mening bestond t.a.v. een progressieve politiek en een zo ver mogelijk gaande samenwerking met andere staatkundige partijen na de oorlog.'⁶ Het drietal achtte de terugkeer van de VDB na de bevrijding essentieel om de gesprekken met andere partijen te kunnen voeren.

Na de bevrijding werd al vrij snel een begin gemaakt met de wederopbouw van de VDB. Voorlopig zouden Deering en Schilthuis hieraan leiding geven. Na de terugkomst van Joekes uit Duitsland werd overgegaan tot de instelling van een Voorlopig Centraal Comité (VCC). Schilthuis werd hiervan voorzitter, Deering secretaris. In het dagelijks bestuur hadden verder ook Joekes en Oud zitting.

Inmiddels was de discussie over de positie van de VDB in het politieke bestel in een stroomversnelling geraakt, mede door het optreden van de Nederlandse Volksbeweging (NVB). De NVB was kort na de bevrijding opgericht om aan de eenheidsgedachte uit het verzet onder de nieuwe ver-

houdingen politiek gestalte te geven. Doel was een radicale vernieuwing 'in personalistische geest, gericht op de verwerkelijking van een vernieuwd socialisme.'⁷ Hoewel naast de antithese ook de klassenstrijd werd verworpen, weerspiegelde het program het toegenomen gewicht van de sociaal-economische scheidslijn: aan de ordening van de kapitalistische economie werd hoogste prioriteit gegeven.

Binnen de VDB-top bleek grote sympathie te bestaan voor de standpunten van de NVB, waarvan de VDB'er W. Schermerhorn voorzitter was. Onder leiding van Joekes werd besloten 'zoo spoedig mogelijk te doen onderzoeken of en zoo ja op welken grondslag samenwerking of samensmelting met andere partijen of groepen is te verkrijgen.'⁸ De jongeren kon het niet ver genoeg gaan. Zo pleitte S.A. Posthumus in het VDJO-orgaan *De hand aan de ploeg* voor 'een radicale vernieuwing van ons politieke leven ... De oude vertrouwde partij en de oude vertrouwde naam zal men moeten durven offeren op het altaar der nieuwe samenwerking.' De VDB moest opgaan in een tussen een conservatieve en extremistische partij in gepositioneerde vooruitstrevende middenpartij, waarin 'verreweg het grootste deel van onze vooroorlogse S.D.A.P.' zou zijn opgenomen.⁹

Oud was veel minder onder de indruk. Openlijk verklaarde hij dat de samenwerkingsgedachte van de NVB hem sympathiek was, maar dat fusie van partijen door hem niet gewenst werd. Zijn voornaamste kritiek gold echter het kernbegrip 'personalistisch socialisme'. In zijn vocabulaire stond dit voor absolute afschaffing van het privaat bezit van de produktiemiddelen, en dat wilde de VDB niet. 'Wij, vrijzinnig-democraten, zijn geen dogmatici. Wij zeggen niet, dat het privaat bezit der productiemiddelen per se blijven moet, doch wij zeggen evenmin, dat het per se moet worden afgeschaft. Alles hangt hier van de omstandigheden af.'¹⁰ Met dit standpunt bleef Oud aan de behoudende kant van de sociaal-economische rooilijn.

Toen de NVB met andere politieke partijen contact zocht om te komen tot een 'brede volkspartij met socialistische doelstelling',¹¹ trad binnen het bestuur van de VDB het sluimerende verschil tussen Joekes en Oud openlijk aan de dag. In plaats van vèrgaande samenwerking was Oud van mening dat beter 'het on-politieke deel der NVB door den VDB zou kunnen worden aangetrokken.'¹² Een dag eerder had hij publiekelijk al een schot voor de boeg gegeven door in het *Algemeen Handelsblad* te verklaren dat het afstand doen door de SDAP van haar programmapunt van algehele socialisatie een *conditio sine qua non* was voor nauwe samenwerking met de VDB.¹³ Toch werd besloten met de NVB van gedachten te gaan wisselen. In de hiertoe ingestelde commissie hadden naast Joekes en Oud onder anderen de jongeren Posthumus, A. Vondeling en D.J.A. Geluk zitting. In het gesprek met de NVB deelde Joekes mee dat haar program in de VDB in

goede aarde viel. Ook de pragmatische formulering van de socialisatie viel niet slecht.¹⁴ Het begrip 'personalistisch socialisme' daarentegen zou nader moeten worden bezien, aangezien hiertegen weerstand zou leven in zijn achterban. Oud onderschreef Joekes' opvattingen. Wel tekende hij bezwaar aan bij de door de NVB beoogde volkspartij. Wanneer dit onvermijdelijk was, dan liever maar een tussen SDAP en Roomsch-Katholieke Staatspartij (RKSP) in gesitueerde middenpartij van de VDB met de Christelijk-Democratische Unie (CDU), een deel van de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de daklozen, aldus Oud.¹⁵

STUDIECOMMISSIE POLITIEKE PARTIJEN

Ouds preferenties hadden weinig indruk achtergelaten. Na deze eerste gespreksronde nodigde de NVB de CDU, SDAP en VDB uit om mee te werken aan de totstandkoming van de beoogde personalistisch-socialistische volkspartij.¹⁶ De VDB stemde hiermee in en stelde een onderhandelingscommissie samen, bestaande uit Joekes, Oud, Kranenburg en Posthumus, met als plaatsvervangende leden Schilthuis en Deering. In het najaar van 1945 ging het overleg tussen de betrokken groeperingen van start onder auspiciën van de NVB in de zogeheten Studiecommissie Politieke Partijen.

Wanneer we ons beperken tot de verhouding tussen de sociaal-democratie en de vrijzinnig-democratie in dit overleg, dan blijken de bezwaren van de VDB zich vooral op de socialistische symbolen als de rode vlag en de Internationale alsmede op het punt van de socialisatie te richten; in feite dus op de verschijningsvorm en het wezen van die politieke groepering die van oudsher links van de sociaal-economische scheidslijn was gepositioneerd.

Met betrekking tot de socialisatie had de VDB grote moeite met het voorstel van de NVB-er W. Banning, waarin werd gesproken van 'ordening en planmatige leiding van voortbrenging en verdeling, socialisatie van de beschikkingsmacht en socialisatie van het eigendom der voornaamste voortbrengingsmiddelen in overeenstemming met het algemeen belang.'¹⁷ Oud bracht hiertegenin dat het uitgangspunt moest zijn 'de vrije ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid.' Gemeenschapsbezit was niet altijd noodzakelijk; 'concentratie bij de staat brengt gevaren mee, zodat decentralisatie gewenst is', aldus Oud.¹⁸ Zijn partijgenoten gingen minder ver, maar hadden ook zo hun kritiek. Zo maakte Schilthuis bezwaar tegen de absolute formulering van de paragraaf. W. Drees (SDAP) daarentegen vond socialisatie van de beschikkingsmacht alleen ontoereikend. Hij werd gesteund door zijn partijgenoot N. Stufkens, die meende dat 'onttroning van de kapitaalmacht alleen mogelijk (was) door vergaande socialisatie.'¹⁹ Joekes wees dit

meteen van de hand. De SDAP-ers zouden over het hoofd zien 'dat andere middelen dan socialisatie tot hetzelfde doel kunnen leiden.'²⁰ De tegenstelling tussen SDAP en VDB werd overbrugd door M. van der Goes van Naters, de voorzitter van de SDAP-fractie in de Tweede Kamer. Pas wanneer het algemeen belang dit vereist zou tot socialisatie kunnen worden overgegaan, zo luidde zijn oplossing, die de instemming van Joekes verkreeg. Daarop werd in het definitieve voorstel van het beginselprogramma het 'algemeen welzijn' tot richtsnoer bij socialisatie verklaard.

Werd deze ideologische hindernis nog betrekkelijk eenvoudig genomen, de onderhandelingen over de gezichtsbepalende trekken van de nieuwe partijformatie, zoals naam en symbolen, verliepen moeizamer. Met door Banning gelanceerde partijnamen als 'Partij van de Arbeid' en 'Partij der Verenigde Socialisten' was Joekes niet ingenomen. De eerste naam leek teveel op de Engelse Labour Party en de tweede had het bezwaar 'van verbinding met een gedachtenwereld die niet voor allen aantrekkelijk is.'²¹ Als alternatief stelde hij de naam 'Democratische Volkspartij' voor. Toen de SDAP later bij monde van Drees voorkeur bleek te hebben voor de naam PvdA maakte Joekes daarvan geen halszaak, waarna deze werd aanvaard. Over de aansluiting van de nieuwe partij bij een nog op te richten 'Internationale Socialistische Organisatie' - een zeer belangrijk *desideratum* van de SDAP - hadden de vrijzinnig-democraten op voorhand geen overwegende bezwaren. Het aanduiden van de maatschappijvisie leek aanvankelijk problematischer. Nadat door Van der Goes - in de lijn van de NVB - de term 'socialisme' werd voorgesteld, wees Posthumus crop dat er voor de vrijzinnig-democratische achterban 'een psychologische moeilijkheid schuilt in het woord socialisme.' Deze bedenkingen zouden evenwel meer de vorm dan de inhoud betreffen. Binnen de VDB was 'de radicalisering zo sterk, dat onze commissie op een woordkeus in geen geval mag stranden. Het zoeken naar een passende formulering is dus uitermate belangrijk.'²² Toch verdween het begrip niet uit de stukken, hetgeen de meeste VDB-ers niet makkelijk viel. Kranenburg zag de komst van de nieuwe partij gepaard gaan met veranderingen 'die weemoed veroorzaken en een zelfoverwinning vragen, doch wij moeten ons socialisten noemen.'²³ Zelfs Oud ging om, tot verrassing van de SDAP.²⁴ Hoewel het hem moeite kostte de term socialist te aanvaarden, was hij 'bereid dat offer te brengen. De betekenis van het begrip socialisme is gegroeid en dit begrip is thans in onze beginselverklaring neergelegd. Al zou spreker voorkeur hebben voor een nieuwe term, hij weet, dat deze niet is te vinden en legt zich daarbij neer.'²⁵

Na deze bekeringen kon voorzitter Banning uiteindelijk met instemming van de vergadering vaststellen dat de nieuw te stichten partij 'geen onduide-

lijkheid (laat) bestaan over haar socialistisch karakter.²⁶ Vervolgens legde de VDB-afvaardiging zich ook neer bij het - beperkte - gebruik van symbolen als rode vlag en Internationale in de PvdA.

REACTIES VAN DE VDB-ACHTERBAN

Hoe reageerde de vrijzinnig-democratische aanhang nu op dit akkoord? Uit de verslagen van partijbestuur, partijraad en algemene vergadering die in de winter van 1945-46 bijeen kwamen, blijkt dat de achterban zijn leiders met de nodige reserves volgde op deze tocht over de sociaal-economische barrière. Vooral het rode karakter van de symbolen en van de socialisatieparagraaf maakte velen wat beducht. Joekes, die op al deze bijeenkomsten de verdediging ter hand nam, riep met betrekking tot de symbolen steevast op tot verdraagzaamheid - een doorgaans redelijk ontwikkelde eigenschap van vrijzinnig-democraten. Bij de socialisatie deed hij het voorkomen of de SDAP de VDB op dit punt was genaderd in plaats van andersom, door te wijzen op het algemeen welzijn als toetsingscriterium. Socialisatie was niet langer doel op zichzelf - zoals in het beginselprogramma van de SDAP van 1937 - maar een middel; 'd.w.z. socialisatie alleen voor zooverre deze in het algemeen belang nuttig en verantwoord is.'²⁷ Later zou Joekes er bovendien op wijzen dat met de principiële aanvaarding van de democratie in het fusievoorstel de kerngedachte van de VDB was overgenomen. 'De voorwaarden moeten worden geschapen om de menselijke persoonlijkheid tot volle ontplooiing te brengen, doch tevens moet worden aangekweekt de verantwoordelijkheid voor de gemeenschap. Vrijheid voor de menselijke persoonlijkheid leidt niet tot vrijheid op sociaal-economisch gebied, integendeel: er is wel gebleken dat er dan voor velen geen menswaardig bestaan mogelijk is. Ordening is hier noodzakelijk',²⁸ aldus de VDB-voorman, die zich hiermee duidelijk ter linker zijde van de sociaal-economische scheidslijn nestelde.

In zijn stellingname werd Joekes niet alleen gesteund door de jongeren in zijn partij, maar ook door Ph. Kohnstamm, de *grand old man* van de VDB, die met socialisatie niet al te veel moeite leek te hebben. 'Overschakeling van een economie, die het winst-motief als de overal leiding gevende factor van het bedrijfsleven aanvaardt op een economisch bestel, dat geleid wordt door de gedachte der behoeftenvoorziening van het gehele volk, is onvermijdelijk en urgent', aldus Kohnstamm, en deze economische transformatie kon het best aangeduid worden met de term socialisme.²⁹

Hoewel Oud zijn voorkeur voor samenwerking boven samensmelting bepaald niet onder stoelen of banken stak, werkte hij loyaal mee aan de verdediging van de fusie. Op enkele cruciale momenten gaf hij Joekes rugge-

steun. Kennelijk was hij zich ervan bewust dat hij de vernieuwingsgeest van zijn tijd tegen had. Bovendien zag Oud in dat er geen alternatieven waren. Toen hem eenmaal duidelijk was geworden dat de SDAP eveneens op samengaan aankoerste, kon de VDB in zijn ogen niet meer terug zonder dat deze daarmee 'het eigen doodvonnis zou teekenen'.³⁰ Een informeel gesprek vlak voor Kerstmis 1945 met enkele jonge, hervormingsgezinde leden van de Liberale Staatspartij (LSP) die uit waren op samenwerking met vrijzinnig-democraten, liep dan ook op niets uit.³¹ Op de algemene vergadering liet Oud opnieuw doorschemeren dat hij vooral ook meeging om een scheuring in de VDB te voorkomen. Het lag immers voor de hand dat 'als wij niet meedoen velen, die denken als de VD, zullen opgaan in de PvdA en wij als zeer kleine groep zouden overblijven.' Daarbij liep hij overigens niet over van vertrouwen: de PvdA was een experiment, waarvan hij hoopte dat het zou slagen, 'maar het is mogelijk dat het niet gaat'.³²

Of Ouds in bedekte termen geuite oproep aan de rechtervleugel van de VDB om mee te doen effect heeft gehad, valt niet na te gaan.³³ In ieder geval werd het fusievoorstel met overgrote meerderheid aangenomen: van de 154 uitgebrachte stemmen waren er slechts 11 tegen. *Alea iacta est*: de vrijzinnig-democratie was opgegaan in het democratisch-socialisme.

VRIJZINNIG-DEMOCRATISCHE AANPASSINGSMOEILIKHEDEN IN DE PvdA

Al snel na de oprichting in februari 1946 werd de PvdA in de gelegenheid gesteld haar electorale kracht te meten. De Kamerverkiezingen van mei verliepen echter zeer teleurstellend. Van een doorbraak bleek niets: in plaats van de verwachte 35 à 40 zetels kwam de PvdA uit op 29, nog minder dan het totaal dat de samenstellende delen bij de Kamerverkiezingen in 1937 op eigen kracht hadden behaald. Gezien de grote winst voor de Communistische Partij van Nederland (CPN) veronderstelde partijvoorzitter K. Vorrink dat de PvdA met name aan de communisten had verloren. 'Een groot deel van de kiezers van de vroegere V.D.B. is ons trouw gebleven', aldus Vorrink. De PvdV was weliswaar vergeleken met de score van de LSP bij de verkiezingen van 1937 er twee zetels op vooruit gegaan, maar was weinig gegroeid wanneer het resultaat van de liberalen bij de Statenverkiezing van 1939 in ogenschouw wordt genomen. Een gevolg van het verlies aan de CPN was wel dat de PvdA wat naar links opschoof, hetgeen het welbevinden van sommige VDB-ers in de PvdA niet ten goede kwam.

Het assimilatieproces tussen de sociaal- en vrijzinnig-democratie verliep niet zonder horten en stoten. Sommige oud-SDAP-ers konden maar moeilijk

wennen aan de VDB-ers, zoals het Amsterdamse gemeenteraadslid B. Sajat: 'Je stond altijd tegenover de vrijzinnig-democraten. Ik vond dat ook akelig in het begin.' Een enkeling vond zelfs dat de SDAP door de VDB was 'opgeslokt'.³⁴ Toch schijnen over het algemeen de voormalige vrijzinnig-democraten meer problemen met hun nieuwe onderkomen te hebben gehad. Hun aanpassingsproces lijkt twee fasen te hebben doorgemaakt. De eerste periode begon in de loop van 1946 toen Oud amok begon te maken en eindigde met zijn uittreden uit de PvdA en de oprichting van de VVD aan het begin van 1948. De prominente VDB-ers die tot de PvdA waren toegetreden sloten in deze crisistijd de rijen, mede om hun nieuwe partij voor groter onheil te behoeden. Na het vertrek van Oud en de teruggang van de PvdA bij de Kamerverkiezingen van 1948 brak de tweede periode van onrust aan, waarin vrijzinnig-democratische 'loyalisten' binnenskamers hun grieven uitten. Deze periode eindigde met de publikatie van het rapport *Klimaatverschillen* aan het einde van 1949, waarna de onvrede als een nachtkaaers uitging. Een poging tot heroprichting van de VDB in 1953 kon de PvdA amper verontrusten.

OUDS AFSCHIED VAN DE PVDA

De vrijzinnig-democratische problemen van de eerste fase zijn grotendeels terug te voeren op de sociaal-economische splijtzwam. Met het toetreden van Oud tot de PvdA liep de lijn tussen voor- en tegenstanders van vergaand overheidsingrijpen eigenlijk dwars door de partij heen. Aanvankelijk leek Oud zich aan te passen. Zo schreef hij in april 1946, nog vóór de Kamerverkiezingen, dat de PvdV de kant opging van haar voorloper de LSP, wier appel op de vrijheid doorgaans het afwijzen van hervormingen beoogde. De weinige oud-VDB-ers die zich bij de PvdV hadden aangesloten waren volgens Oud dan ook 'wel erg ver van huis gedwaald. Zij zullen, vrees ik, spoedig tot de ontdekking komen, dat zij zich deerlijk hebben vergist'.³⁵

Na enige tijd evenwel ging Oud zich roeren in de PvdA. Persoonlijke en politieke motieven speelden hierbij een rol. Zo zal zijn non-kandidatuur voor een zetel in de Eerste Kamer hem slecht befallen zijn. Overigens was de reden waarom het partijbestuur Oud niet voor een senaatszetel in aanmerking wilde laten komen gelegen in zijn deelname aan het kabinet-Colijn: in de bezuinigingspolitiek die hij als minister van financiën had gevoerd - en waarvan hij tien jaar later geen afstand wilde nemen -, werd de mogelijkheid gezien van stemmenverlies bij het sociaal-democratische deel van het PvdA-electoraat.

Ouds verzet sproot echter vooral voort uit de ruk naar links die de PvdA

doormaakte na de teleurstellend verlopen Kamerverkiezingen. Hij richtte zijn kritiek op de zijns inziens dominerende invloed van de voormalige SDAP in de partij, die het gevolg was van de angst om kiezers aan de CPN te verspelen. Het nieuwe beginselprogramma van de PvdA van april 1947, dat zich uitsprak voor planmatige ordening van de economie en socialisatie van de belangrijkste produktiemiddelen, werd door hem resoluut van de hand gewezen. Achteraf, bij de oprichting van de VVD, zou Oud verklaren dat dit program neerkwam op een 'zeer belangrijke zwenking in de richting van de SDAP ... Feitelijk werden hier beginselen aanvaard, die de VDB altijd zeer principieel had bestreden.'³⁶

In de zomer van 1947 was de verhouding tussen Oud en de PvdA op een dieptepunt aangeland. Zijn vertrek uit de partij leek onontkoombaar en niet meer dan een kwestie van tijd. Op 30 augustus gooide hij de knuppel in het hoenderhok door zich *en plein public* in het *Algemeen Handelsblad* af te vragen of het niet tijd werd 'voor het oprichten van een vooruitstrevende partij, waarin groepen uit de Partij van de Arbeid, de Partij van de Vrijheid en de daklozen zich eerder zullen kunnen thuisvoelen.'³⁷ Hiermee haalde Oud zijn concept van de tussen links en rechts gepositioneerde middenpartij weer van stal. In tegenstelling tot Joekes, die eerder al namens de oud-VDB-ers in het partijbestuur van de PvdA een dergelijke onderneming 'hoogst ongewenst' had genoemd,³⁸ signaleerde Oud in vrijzinnig-democratische kringen een stijgende ongerustheid over de gang van zaken in de PvdA. Hij bracht in herinnering dat hij bij de fusie nooit verheeld had dat in geval van een onverhoopte mislukking 'het wederoprichten ener afzonderlijke organisatie door de niet-socialistische democraten in overweging zou moeten worden genomen.'³⁹

Toen Oud begin oktober zijn lidmaatschap opzegde en met de oprichting van zijn 'Comité tot voorbereiding van een Democratische, niet socialistische Volkspartij' aan zijn voornemens uitvoering dreigde te geven, kwam men binnen de PvdA in het geweer. Onmiskenbaar met de bedoeling om een signaal te geven aan het vrijzinnig-democratisch bestanddeel in de PvdA, liet de gehele voormalige VDB-top publiekelijk weten zich behaaglijk te voelen ter linker zijde van de sociaal-economische scheidslijn. De democratisch-socialistische beginselen van de PvdA bood volgens deze groep een 'deugdelijke grondslag voor ... een maatschappelijke orde, waarbij het kapitalistische stelsel wordt vervangen door een stelsel van planmatige economie.'⁴⁰

Aan het einde van 1947 kwamen onderhandelingen op gang tussen het Comité-Oud en de PvdV. Na een kortstondige periode van onderhandelingen die door Oud werden gedictéerd,⁴¹ werd in januari 1948 de VVD opgericht. Oud zelf tekende voor het liberale beginselprogramma, waarmee hij zich

ideologisch aan de rechterzijde ingroef. De overheid diende zich op maatschappelijk terrein terughoudend op te stellen: staatsinterventie moest erop gericht zijn om 'rechtstreekse overheidsbemoeiing zoveel mogelijk overbodig te maken.'⁴² Socialisatie was uit den boze, mede vanwege het gevaar voor de geestelijke vrijheid.

De ledenaanhang van de PvdA werd amper beroerd door Ouds vertrek. Weliswaar liep het ledental aan het eind van 1947 terug, maar dat moet vooral worden toegeschreven aan de eerste politionele actie die onder medeverantwoordelijkheid van de PvdA in Indonesië werd ondernomen. Uiteindelijk wist Oud niet meer dan 325 medestanders om zich heen te verzamelen,⁴³ hetgeen niet echt imponeerde - niet alleen vergeleken met de 108.000 leden van de PvdA in december 1947, maar ook niet met de ruim 9.300 leden die de VDB in 1940 telde.

'KLIMAATVERSCHILLEN'

Na Ouds vertrek brak de tweede fase aan in het aanpassingsproces van de oud-VDB-ers in de PvdA - althans van het spraakmakende deel daarvan. Niet langer hoefden de rijen gesloten te worden om Oud te isoleren. Onder het ongelukkige electorale gesternte voor de PvdA aan het einde van de jaren veertig werd er geklaagd over de geringe herkenbaarheid van de VDB - kritiek die deels in het verlengde lag van Oud. Anders dan Oud nam men de sociaal-economische stellingname van de PvdA niet op de korrel; wel vond men dat de PvdA zich te weinig om de middengroepen bekommerde - de traditionele achterban van de VDB. In deze tekortkoming werd een belangrijke oorzaak voor de tegenslagen bij de verkiezingen gezien.

De onder Ouds hoede verkerende VVD mocht dan weinig leden van de PvdA naar zich toe hebben gelokt, de liberalen bleken wel geduchte electorale concurrenten. Bij de Kamerverkiezingen in juli 1948 verloor de PvdA twee zetels, terwijl de VVD er twee won. Het PvdA-bestuurslid Scheps boekte dit verlies geheel op het conto van Oud.⁴⁴ Toen ook de gemeenteraadsverkiezingen een jaar later voor de VVD relatief succesvoller verliepen dan voor de PvdA, juichte het liberale partijorgaan: 'de vrijzinnigen zijn tot inkeer gekomen; de doorbraak is doorbroken. De Kranenburgs en Joekessen ... zien zich meer en meer door hun vroegere volgelingen verlaten.'⁴⁵ Na de tegenvallende Kamerverkiezingen van 1948 richtte Deering, de spil van de VDB na de bevrijding, zich in een brief tot het bestuur van de PvdA. Het moest hem van het hart dat 'van de gefuseerde groepen ... de oude V.D.B. het meest dreigt weg te vallen.' Ook bekritiseerde hij het negeren van de

middenstanders. Het was hem opgevallen dat er 'onnodig veel kruut werd verschoten op de C.P.N. en te weinig aandacht werd geschonken aan hen, die ons in 1946 nog wel hun stem gaven, maar nu dreigden af te vallen.'⁴⁶ Deering kreeg bijval van oud-VDJO-ers als J. Harmsen en Geluk, die van meet af aan voorstander waren geweest van de PvdA. Ook zij meenden dat een deel van het voormalige vrijzinnig-democratische electoraat het vertrouwen in de PvdA had verloren. De partij moest daarom actie ondernemen om dit vertrouwen bij deze middengroepen te herwinnen.

Een politieke koerswijziging werd door de ongeruste ex-VDB-ers echter niet noodzakelijk geacht. In plaats van dat men vond dat de PvdA naar rechts moest opschuiven om de middengroepen te bereiken, werd vooral om betere voorlichting gevraagd om deze groepen als het ware in de van de linkerzijde uitgeworpen netten van de PvdA te vangen. De middenstandsparagraaf van het democratisch-socialistische beginselprogramma, waarin werd gesproken van een gezond kleinbedrijf dat 'zijn taak verricht binnen het raam van een op het algemeen belang gerichte welvaartspolitiek en dat daartoe is opgenomen in de ordening van het economisch leven',⁴⁷ werd in het algemeen zeer gewaardeerd - zo bleek onder andere op de bijeenkomst van een groep oud-VDB-ers op de Paasheuvel te Vierhouten in januari 1949. De conferentie, waarop eveneens lucht werd gegeven aan persoonlijke frustraties, werd beëindigd met het aannemen van een resolutie die het PvdA-bestuur opriep minder nalatig te zijn tegenover de middengroepen. 'Slechts wanneer de Partij zich meer verplaatst in de gedachtengang van de middenstander en zich vanuit die gedachtengang tot hem richt, zal het mogelijk blijken, dat de Partij meer in de rijen van de middenstand doordringt.'⁴⁸

Door het bestuur van de PvdA werden deze klachten serieus genomen. In de eerste plaats werd de aandacht voor de middenstand aanzienlijk vergroot. Aan de vooravond van de Kamerverkiezingen van 1946 was er al een commissie voor de Middenstand ingesteld, uit angst dat de PvdV met deze groep aan de haal zou gaan. Nu werd er een speciaal 'Middenstandscongres' georganiseerd en richtte de Wiardi Beckman Stichting een sectie Middenstand op onder het voorzitterschap van de oud-VDB'er Schilthuis. Verder werd de 'socialistische middenstandspolitiek' in een gedetailleerd programma nader uitgewerkt, waarbij het evenwel twijfelachtig is of het de gemiddelde middenstander sterk aansprak.⁴⁹

Het algemene onbehagen dat hier en daar was gebleken werd door het partijbestuur eveneens serieus genomen. In maart 1949 werd een commissie ingesteld tot onderzoek van de 'klimaatverschillen'. In haar eindverslag kwam de commissie in feite tot de slotsom, dat de doorbraak - naast het electorale failliet - ook binnen de partij zelf niet was geslaagd. De fusie had

in de PvdA groepen samengebracht die sterk verschilden in 'sociologische ligging, godsdienstige overtuiging en vroeger politiek milieu.'⁵⁰ De doorbraak die eenheid had moeten brengen had echter 'in oorsprong een overwegend intellectueel karakter' gekend: de nieuwe maatschappelijke oriëntatie was 'niet van onder gegroeid.'⁵¹

Opvallend was dat in de analyse de 'vroegere S.D.A.P.-ers' wel als een zelfstandige groep werden beschouwd, maar dat niet van vroegere VDB-ers (of CDU-ers) werd gesproken. Bij de oude sociaal-democraten leefde het gevoel achtergesteld te worden bij de nieuwe groepen, bijvoorbeeld bij de verdeling van Kamer- en partijbestuurszetels. Daartegen werd door anderen ingebracht dat de opvattingen uit de hoek van de SDAP nogal de toon bleven zetten. Dit was weinig verwonderlijk gezien de langdurige dominantie van het kader van de PvdA door oud-SDAP-ers. Uit onderzoek dat in 1954 werd verricht onder afdelingsbestuurders bleek dat van de oudere kaderleden ruim 80% zich voor de Tweede Wereldoorlog als SDAP-er had beschouwd (bijna een derde hiervan was actief kaderlid van de SDAP geweest). Slechts 6% had tot de VDB behoord. In tegenstelling tot de voormalige SDAP-ers rekende van deze groep zich overigens niemand tot de handarbeiders; de helft gaf op tot de categorie middelbaar en hoger personeel te behoren.⁵²

BEGINSELEN VAN VDB, PvdA EN VVD

Het primaat van de SDAP dat zichtbaar was in de partijcultuur van de PvdA en op het personele vlak, strekte zich ook uit tot het domein der beginselen. Niet geheel ten onrechte beweerde Oud dat het PvdA-beginselprogramma van 1947 op een aantal punten behoorlijk in de buurt kwam van het tien jaar eerder vastgestelde program van de SDAP. Ondanks deze continuïteit was er globaal toch ook wel sprake van een ideologische verwantschap tussen VDB en PvdA, die langs de lijn van het overheidsingrijpen ten behoeve van de gelijkmaking van de sociale ontwikkelingskansen verliep. Het wat dualistische vrijzinnig-democratische gedachtengoed had echter eveneens enkele raakvlakken met de VVD, met name wat betreft het uitgangspunt van het persoonlijk eigendomsrecht dat samenhang met het beginsel van de individuele vrijheid.

Gedurende zijn gehele geschiedenis had de VDB gebalanceerd op de politieke scheidslijn die ontsproot aan de positie die de partijen innamen ten aanzien van staatsinterventie in het sociaal-economisch leven. Als een rode draad liep door de verschillende vrijzinnig-democratische beginselprogramma's

ma's de eis dat het overheidsbeleid erop gericht moest zijn om de maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden door sociale wetgeving voor allen gelijk te maken. Wanneer aan dit uitgangspunt was voldaan, zou ieder individu zich zelfstandig kunnen ontplooiën. De uitwerking van dit beginsel had echter een ambivalent karakter. Enerzijds werd erkend dat het 'persoonlijk eigendomsrecht in de maatschappelijke orde niet (kan) worden gemist.' Ter bevordering van de 'vrije werkzaamheid in de voortbrenging' moest aan een ieder 'de vrucht van eigen inspanning zijn verzekerd', aldus het beginsel-program van 1936.

Anderzijds diende de overheid in het bedrijfsleven een 'leidende taak' te vervullen. De staat had als wetgever het persoonlijk eigendomsrecht 'aan te passen bij de maatschappelijke ontwikkeling.' Ook diende deze 'zo nodig, indien de werking van het vrije bedrijf het algemeen belang schaadt of een rechtvaardige verdeling van het arbeidsproduct het vordert, de private ondernemingsvorm ter zijde te stellen.' De VDB gaf echter de voorkeur aan georganiseerde samenwerking van arbeid en kapitaal in het bedrijfsleven.⁵³

Hoewel niet expliciet uitgesproken lijkt de VDB hierbij uit te gaan van een voortdurende balans tussen privébezit en overheidsingrijpen. Nadat met behulp van de staat de maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden eenmaal gelijk waren gemaakt, kon de individuele ontplooiing aan de prikkel van het eigenbelang worden overgelaten. De overheid diende vervolgens een toezien, corrigerend oog te houden voor het geval de maatschappelijke verhoudingen zich onevenwichtig ontwikkelden. Bij deze praktisch-pragmatische speurtocht naar het 'juiste evenwicht van het individuele en het sociale', zoals het in de in 1937 verschenen toelichting op het beginselprogramma heette,⁵⁴ leek het zwaartepunt gaandeweg meer komen te liggen bij de eerste factor. Zonder staatsinterventie te willen verwerpen, toonde de VDB zich in deze officiële exegese meer dan voorheen ontvankelijk voor de schaduwsijden ervan, waarbij vooral werd gedoeld op bureaucratisering. 'De vrijzinnig-democraten wensen daarom het hoofdbeginsel: *behoud der particuliere bedrijfsvrijheid* niet prijs te geven. Naar hun mening moet de overheid iedere bemoeiing, die zonder noodzaak het bedrijfsleven belemmert, vermijden. De maatschappelijke hervorming moet niet worden gezocht in afschaffing van het particulier bedrijf.'⁵⁵ Socialisatie was daarom volgens de toelichting *not done*.

Na de oorlog kwam er een eind aan het vrijzinnig-democratische *equilibrisme*. In het voorlopige beginselprogramma waarop de Studiecommissie - inclusief het VDB-bestanddeel - zich eind 1946 had verenigd, was van de meer terughoudende benadering van het optreden van de overheid geen sprake meer. Mede onder invloed van de economische ontreding na de oorlog

werd in het concept dat de basis legde voor de PvdA gestreefd naar 'planmatige leiding en ordening van voortbrenging en verdeling; socialisatie van de beschikkingsmacht of van de eigendom der voortbrengingsmiddelen behoort te worden toegepast, met het algemeen welzijn als richtsnoer.' Afgezien van de laatste zinsnede - waarover behoorlijk was gestreden, zoals hierboven is uiteengezet - was deze formulering vrijwel letterlijk afkomstig uit het SDAP-program van 1937.⁵⁶

In de beginselverklaring die in april 1947 door het PvdA-congres was aangenomen, werd hier nog een schepje bovenop gedaan. In de nagestreefde democratisch-socialistische maatschappij zouden onder andere 'de voornaamste productiemiddelen op de gebieden van industrie, bankwezen en transport zijn gesocialiseerd en ... voor het overige door beperking der beschikkingsmacht de euvelen van het particulier bezit zijn opgeheven.'⁵⁷ De pragmatische benadering die de VDB bij socialisatie had voorgestaan was hiermee overduidelijk ingeruild voor de meer principiële van de SDAP. Bovendien was het 'algemeen welzijn' als richtsnoer vervangen door het motief van 'dienst aan de gemeenschap.'⁵⁸

Het evenwicht dat de VDB had willen bewaren tussen het individuele en sociale was nu doorgeslagen naar het laatste. 'Overheersing van het individuele winstmotief' werd uitdrukkelijk verworpen en de 'particuliere beschikkingsmacht' in het bedrijfsleven de wacht aangezegd.⁵⁹ De heilzame werking die de VDB in laatste instantie aan het particuliere eigendom in het economisch leven had toegekend, was hiermee geheel verdwenen.

Het PvdA-program, dat het kapitalisme in felle bewoordingen veroordeelde, vertoonde marxistische trekjes en werd door vriend en vijand beschouwd als een terugkeer tot het gedachtengoed van de SDAP aan het einde van de jaren dertig. Algemeen werd deze ruk naar links beschouwd als een poging om de CPN de wind uit de zeilen te nemen. Toch ontmoette het - afgezien van Oud - geen kritiek van betekenis van oud-VDB-ers in de PvdA. Joekes was ermee akkoord gegaan in de commissie die het had voorbereid; het congres nam het met algemene stemmen aan.

In het beginselprogram van de PvdA zaten overigens ook elementen die de VDB altijd hoog in het vaandel had gevoerd, zoals het pleidooi voor 'gelijke sociale ontwikkelingskansen voor iedere mens'⁶⁰; de principiële aanvaarding van de democratie; en het verband tussen de 'strijd voor sociale gerechtigheid' en het 'beginsel der democratie.'⁶¹ Aangezien de SDAP in 1937 deze punten eveneens alle had onderschreven, waren zij moeilijk nog exclusief tot de VDB-inboedel te rekenen. Zeer herkenbaar voor de vrijzinnig-democraten bleef wel de uitvoerige principiële verwerping van de antithese.⁶²

Worden de vooroorlogse vrijzinnig-democratische beginselen nu met die van de VVD vergeleken, dan wijzen de uitkomsten een diametraal tegen-

overgestelde kant uit. In de bij de oprichting van de VVD in januari 1948 vastgestelde beginselverklaring werd het begrip vrijheid als 'het kostbaarste goed' voorop gesteld. Als uitvloeisel hiervan stelden de liberalen 'dat de drijfveer van het eigenbelang te allen tijde in alle groepen der samenleving een belangrijke factor zal blijven', wat in essentie overeen kwam met de vrijzinnig-democratische opvatting van het 'persoonlijke eigendomsrecht'.⁶³ Het was onmogelijk het private eigendomsrecht ter zijde te schuiven, maar 'de wijze, waarop het mag worden uitgeoefend, behoort voortdurend aangepast te worden aan de maatschappelijke ontwikkeling'.⁶⁴ Deze zinsnede verried de hand van Oud, die haar aan het VDB-programa ontleend had, zij het dat hij de taak van de staat hierbij had weggelaten.

In de maatschappijanalyse van de VDB was het privébezit onlosmakelijk verbonden met de noodzaak van overheidsingrijpen. Ten aanzien van dit punt liepen de wegen van VDB en VVD geheel uiteen, ofschoon de liberalen evenals voorheen de vrijzinnig-democraten zeiden te streven 'naar het juiste midden ... tussen maatschappelijke en individuele factoren.' Bij het vinden van dit evenwicht moest de overheid zich evenwel zoveel mogelijk op de achtergrond houden. Staatsinterventie diende erop gericht te zijn om 'rechtstreekse overheidsbemoeiing zoveel mogelijk overbodig te maken, opdat de overheid zich op de duur zal kunnen beperken tot een taak van toezicht, waarbij zij als hoedster van het algemeen belang corrigerend ingrijpt'.⁶⁵ Socialisatie werd dan ook resoluut van de hand gewezen, mede vanwege het gevaar voor de geestelijke vrijheid. Een overheid die de gelijkmaking van maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden poogt te bewerkstelligen - zoals altijd door de VDB was bepleit - kwam in het liberale stuk helemaal niet voor. Hoewel de VVD zich ook op het principe van 'sociale gerechtigheid' zei te baseren, bleef dit beginsel nogal onderbelicht.

Ook op het punt van de antithese liepen de opvattingen van VDB en VVD uiteen. Aan de expliciete verwerping hiervan - zoals de PvdA had gedaan - waagde de VVD zich niet. In de liberale maatschappijvisie nam het christendom een prominente, exclusieve positie in. Zo was de VVD ervan overtuigd 'dat de grondslagen der Nederlandse beschaving wortelen in het christendom.' Daarbij was zij ervan 'doordrongen, dat het bovenal de christelijke geest is, die ons volk de waarde en de vrijheid van de mens en zijn verantwoordelijkheid heeft doen beseffen.' Versterking van deze geest was een 'onafwijsbare eis' ter bescherming van de samenleving.⁶⁶

In de zomer van 1945 schreef Posthumus over de noodzaak dat de VDB opging in een groter partijverband. Daarbij onderstreepte hij het belang dat de gehele Bond mee zou gaan; krachtig wees hij de oplossing van de hand 'dat de Vrijz. Democr. middengroep zich grotendeels maar moet oplossen in de (vooruitstrevende) S.D.A.P., terwijl dan mogelijk een kleiner deel meer voorkeur zal hebben voor een behoudende groep, als de Liberale Staatspartij.'⁶⁷ Het angstvisioen dat Posthumus hier schetste lijkt uiteindelijk te zijn uitgekomen. *Grosso modo* kwam de VDB in meerderheid terecht in een nieuwe partij waarin de SDAP de boventoon voerde, terwijl een minderheid uiteindelijk onderdak vond bij de VVD.

De oorzaak voor deze scheiding binnen de vrijzinnig-democratie is in laatste instantie terug te voeren tot de sociaal-economische scheidslijn, die langzaam maar zeker de antithese als ordeningsprincipe in de Nederlandse politiek had vervangen. In plaats van de religie bepaalde de houding ten aanzien van het overheidsingrijpen in de maatschappij meer en meer de politieke tegenstellingen. Getuige zijn beginselprogram had de VDB in feite van meet af aan als een evenwichtskunstenaar gebalanceerd op deze demarcatielijn. Dit had weinig conflicten opgeroepen in de tijd dat de Bond nog te hoop liep tegen de antithese. Toen de sociaal-economische scheidslijn ten tijde van de economische crisis van de jaren dertig echter aan scherpte won, viel de VDB naar rechts door toe te treden tot het kabinet-Colijn. Later kwam de verdeeldheid tot uiting in meningsverschillen over de opstelling ten aanzien van de SDAP. De beide kopstukken van de VDB, de gearriveerde Oud en *coming man* Joekes, stonden in dit eveneens persoonlijk getinte conflict tegenover elkaar.

Van de behoudende vleugel was Oud de exponent. Na de overgang van de VDB in 1933 tot het liberaal-confessionele kamp hield hij eigenlijk tot aan het einde aan zijn politieke loopbaan aan deze positie vast. In het verlengde van zijn ministerschap in het kabinet-Colijn en zijn afwijzing van de 'gereformeerde' SDAP na 1937 ligt zijn naoorlogse pleidooi voor een middenpartij, geformeerd rond de VDB met delen van de CHU en politiek daklozen en gesitueerd tussen sociaal-democratie en rooms-katholieken; zijn in 1950 in navolging van B.M. Telders gelanceerde idee van de 'derde macht', een samenwerkingsverband van ARP, CHU en VVD dat een tegenwicht zou moeten bieden aan roden en roomsen; en zijn uitsluiting in 1959 van de PvdA als mogelijke regeringspartner van de VVD.⁶⁸

Tegenover Oud stond Joekes als voorman van de stroming die aan het einde van de jaren dertig toenadering tot de SDAP wilde. Dit streven raakte vlak na de oorlog in een stroomversnelling, mede door toedoen van de jon-

geren. De VDB toonde zich zeer toeschietelijk bij de onderhandelingen over de PvdA. Met open armen verwelkomden vrijwel alle prominente VDB-ers de nieuwe partij, die op haar beurt de VDB-top vervolgens met veel égards begroette. Oud trad bij gebrek aan alternatieven schoorvoetend toe, maar mocht niet rekenen op een bij zijn status passende behandeling. Persoonlijk gegriefd en politiek afkerig van socialisatie en sociaal-democratie wendde hij zich later tot de liberalen.

De balans opmakende kan worden vastgesteld dat de VDB formeel-organisatorisch aan de PvdA toevalt, krachtens het besluit van de algemene vergadering van de VDB in februari 1946. Niet na te gaan valt in hoeverre de vrijzinnig-democratische ledenaanhang daarna het voorbeeld van de partijleiding heeft gevolgd. Wel wijst er veel op dat de stap van Oud die tot de oprichting van de VVD leidde weinig navolging van PvdA-leden van vrijzinnig-democratische origine heeft gevonden. Ogenschijnlijk heeft er wel enig electoraal verval plaats gehad.

Op ideologisch vlak hebben de vrijzinnig-democraten een gevoelige veer moeten laten, zeker bij de opstelling van het beginselprogram van de PvdA van 1947. Vergeleken met hun traditionele uitgekende melange van privébezit en overheidsinterventie moesten zij zich nu een overdaad aan staatsingrijpen laten welgevalen. Niettemin was hun oorspronkelijke doelstelling - het gelijk maken van de sociale ontwikkelingsvoorwaarden voor iedereen - met zoveel woorden in de PvdA-beginselen opgenomen, in tegenstelling tot die van de VVD. Hetzelfde gold voor de verwerping van de antithese. Ideologisch gezien lijken de vrijzinnig-democraten daarom beter thuis in de democratisch-socialistisch gelederen dan in het liberale gezelschap.

Wat voor de letter van de beginselen gold, lijkt nog meer van toepassing op de praktijk. In de alledaagse politiek werd de ideologische soep niet zo heet gegeten als deze in de beginselverklaring werd opgediend. In de beperkte manoeuvreerruimte als regeringspartij streefde de PvdA vooral naar een evenwichtiger inkomensverdeling en naar sociale maatregelen ter bescherming van de economisch zwakkere, waardoor de eis van socialisatie op het tweede plan raakte. In die meer bescheiden doelstellingen konden de oud-VDB-ers zich beter vinden.

De scheuring van het liberalisme in 1901 is dan ook niet met de oprichting van de VVD in 1948 ongedaan gemaakt. Eerder was zij twee jaar daarvoor met de totstandkoming van de PvdA nog eens bevestigd. De VDB was bij zijn politieke koorddans ten val gekomen, zij het naar links en niet naar rechts.

Noten

1. *De Vrijzinnig-Democraat*, 16 februari 1946, 2.
2. Zie de bijdrage van R.A. Koole in deze bundel.
3. H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*. Amsterdam, 1955, 79. Dit proefschrift is nogal negatief besproken door A.M. Joekes in *Paraat*, 15 oktober 1955, 294-295.
4. Zie hiervoor G. Voerman, 'Een vergeten hoofdstuk? Over de geschiedschrijving van het liberalisme', in: *Liberaal Reveil*, 29 (1988), 3 (okt.), 96-99.
5. G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*. Den Haag, 1980, 531.
6. Manuscript van J.C. Deering, 'De Vrijzinnig Democratische Bond gedurende de oorlog 1940-1945', 3. In een begeleidende brief aan J. Schilthuis, d.d. 26 mei 1948, schreef Deering dat hij zich het gesprek met Oud niet meer exact herinnert en het daarom maar algemeen gehouden heeft. Beide documenten in: DNPP, collectie Schilthuis, no. 8.
7. Zie de 'Oproep van de Nederlandse Volksbeweging', in: Ruitenbeek, *op.cit.*, 257-258.
8. Zie de circulaire van het Voorlopig Centraal Comité (VCC) van de VDB aan de leden, d.d. 15 juli 1945, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 5.
9. S.A. Posthumus, 'Een nieuw begin', in: *De hand aan de ploeg*, juni 1945.
10. *Houdt koers! Rede uitgesproken door Mr. P.J. Oud, burgemeester van Rotterdam, op een reünie van de afdeling Rotterdam van den Vrijzinnig-Democratischen Bond in de Blauwe Zaal van het Beursgebouw in Rotterdam op Vrijdag 22 Juni '45*. Rotterdam, 1945, 12.
11. W. Thomassen, *Opening van zaken: een en ander over de voorbereidingen ener Partij van de Arbeid*. Amsterdam, 1946, 28.
12. 'Verslag van de vergadering van het VCC van den VDB te 's-Gravenhage, op 8 September 1945', 2, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 5.
13. Zie M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*. Amsterdam, 1988, 66.
14. Van deze bijeenkomst bestaat een kort handgeschreven verslag, in het archief van de Studiecommissie Politieke Partijen, door W. Thomassen gedeponneerd op het IISG te Amsterdam. Zie ook J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*. Deventer, 1978, 168-169. De socialisatie-paragraaf van het NVB-programma luidde: 'Wenselijkheid van socialisatie moet van geval tot geval aan de hand van de sociaal-economische doelmatigheid worden beoordeeld. Zij dient telkenmale te geschieden, indien het gemeenschappelijk welzijn door socialisatie beter wordt gediend dan door privaateigendom'. Zie: Ruitenbeek, *op.cit.*, 187.
15. Zie het handgeschreven verslag van deze bijeenkomst (noot 14).
16. De eveneens uitgenodigde RKSP en CHU gingen hier niet op in.

17. Notitie Dr. W. Banning; bijlage bij de brief van W. Thomassen, secretaris van de Studiecommissie-Politieke Partijen aan de leden van deze commissie, d.d. 19 november 1945, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 4.
18. Resumé van de vergadering van de Studiecommissie Politieke Partijen, d.d. 24 november 1945, 4, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 4.
19. *Ibidem*, 3.
20. *Ibidem*.
21. *Ibidem*.
22. *Ibidem*, 5.
23. Resumé van de vergadering van de Studiecommissie Politieke Partijen, d.d. 8 december 1945, 3, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 4.
24. De ommezwaai van Oud kwam voor de SDAP onverwacht. Drees had eigenlijk verwacht dat de VDB zou afhaken: wanneer Oud de boot zou blijven afhouden, zou Jockes het niet op een breuk in de VDB hebben willen laten aankomen. Zie P. Denekamp, *Van SDAP naar PvdA: hoe groot was het verlies?* Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1982, 91-92.
25. Resumé van de vergadering van de Studiecommissie Politieke Partijen, d.d. 8 december 1945, 5-6, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 4.
26. *Ibidem*, 5.
27. Verslag van de bijeenkomst van het VCC d.d. 17 december 1945, afgedrukt in een circulaire van de federatie Zuid-Holland van de VDB, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 6.
28. Zie de notulen van de algemene vergadering van de VDB d.d. 7-8 februari 1946, 11, in: DNPP, collectie Schilthuis, no. 6.
29. Ph. Kohnstamm, 'Nieuwjaar 1946', in: *De Vrijzinnig-Democraat*, 29 dec. 1945, 1.
30. Zie noot 26. Hoewel Oud niet met name werd genoemd - het verslag spreekt van 'Een der leden van de studiec ommissie' - is het in combinatie met andere bronnen onmiskenbaar dat hier Oud werd bedoeld.
31. Westers, *op.cit.*, 73.
32. Verslag van de algemene vergadering (zie noot 28), 23.
33. Volgens Westers, *op.cit.*, 74, zijn 'enige "zwevende" vrijzinnig-democraten' onder leiding van J.M.F.A. van Dijk bij de PvdV terecht gekomen.
34. Geciteerd bij Denekamp, *op.cit.*, 91-92.
35. *Paraat*, 26 april 1946, 2.
36. *Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 Januari 1948 te Amsterdam*. S.l., s.a. [1948], 15-16.
37. *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1947.
38. *Het Vrije Volk*, 27 augustus 1947.
39. *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1947.

40. *Keesings Historisch Archief*, oktober 1947, 7337.
41. Zie over het vertrek van Oud uit de PvdA en de oprichting van de VVD uitvoeriger Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd: geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*. Houten, 1988, 41-60.
42. *Beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*. S.l., s.a. [1948], artikel 16.
43. Zie de brief van J.G. Bettink, secretaris van het Comité-Oud, aan P.J. Oud, d.d. 22 januari 1948, in: DNPP, collectie-Bettink, no. 3.
44. Notulen partijbestuur d.d. 10 juli 1948, in: IISG, archief-PvdA.
45. *Vrijheid en Democratie*, 24 juni 1949, 3.
46. Brief J.C. Deering aan het Dagelijks Bestuur van de PvdA, d.d. 29 september 1948, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 8.
47. *Beginselprogramma van de Partij van de Arbeid*. Amsterdam, 1947, 7 (artikel 12).
48. Zie de 'Resolutie' die door deze conferentie is aangenomen.
49. *Middenstandsprogramma van de Partij van de Arbeid met Congresrede van J. Schilthuis en toelichting*. Amsterdam, 1951. Zie bijvoorbeeld blz. 18, waar in de toelichting bij het programma gesproken wordt over het 'bedenklijk peil' van 'de politieke en sociale positie van de middenstander' in het verleden.
50. *Rapport van de Commissie tot onderzoek van klimaatverschillen*. S.l. [Amsterdam], s.a. [1949], 5.
51. *Ibidem*, 4.
52. *Herkomst, positie en opvattingen van het kader van de PvdA*. S.l. [Amsterdam], s.a. [1954], 24. Van de 542 afdelingsbestuurders hadden er 486 gereageerd. Voor deze vraag kwam het kader dat jonger dan dertig jaar was niet in aanmerking, omdat deze voor 1940 nog te jong werd geacht voor een bewuste politieke keuze.
53. *Beginselverklaring en werkprogramma van de VDB*. S.l., s.a. [1936], 3-4.
54. *Wat de Vrijzinnig-Democraten willen*. Haarlem, 1937, 11.
55. *Ibidem*, 12. Cursivering volgens het origineel.
56. 'Beginselprogramma S.D.A.P. 1937', in: K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd*. Amsterdam, 1945, 133 (artikel 31, 32).
57. *Beginselprogramma PvdA*, 4 (artikel 3).
58. *Ibidem*, 6 (artikel 10).
59. *Ibidem*, 4-6 (artikel 6 en 10).
60. *Ibidem*, 4 (artikel 4). Overigens kwam in het eerste artikel van het SDAP-programma van 1937 deze frase eveneens met zoveel woorden voor.
61. *Ibidem*, 9 (artikel 17).
62. *Ibidem*, 14 (artikel 35).
63. Vergelijk ook de opvattingen van M.F.W. Treub aan het einde van de negentiende eeuw in de bijdrage van P. de Rooy in deze bundel.
64. *Beginselprogramma VVD*, artikel 14.
65. *Ibidem*, artikel 16.

66. *Ibidem*, artikel 1 en 3. Zie voor de voorgeschiedenis hiervan de bijdrage van R..A. Koole in deze bundel.
67. Posthumus, *op.cit.*
68. Zie over de verhouding tussen liberalisme en socialisme G. Voerman, 'Van erfdelers naar voordeurdelers?', in: *LEF*, 1986, nr. 15, 7-16.

Forumbijdragen

De PvdA als loot van de Vrijzinnig-Democratie

Erik Jurgens

De taak van een deelnemer aan een forumdiscussie is bescheidener dan die van een inleider. Wij worden geacht de waardevolle bijdragen van de inleiders toe te passen op de politieke formaties waar wij lid van zijn.

In de titel lijkt al een inconsistentie te zitten: een partij (de VDB) wordt gezet tussen twee politieke stromingen of ideologieën (sociaal-democratie en liberalisme). Waar het ons echter om gaat is ideeëngeschiedenis: de ontwikkeling van politieke vrijzinnigheid tegenover politieke rechtzinnigheid, en wel aan de 'linkerzijde', dat wil zeggen in het niet-confessionele kamp.

Toch is de term 'vrijzinnig' ontleend aan die confessionelen: het stond voor 'niet dogmatisch, verdraagzaam, open voor gesprek' zoals G. van 't Hull het tijdens de discussie formuleerde. De term komt politiek in zwang rond het aantreden van het kabinet-Pierson-Goeman Borgesius (1897-1901). Progressieve liberale Kamerleden als H.L. Drucker, A. Kerdijk en Th.M. Ketelaar werden er mee aangeduid, omdat zij de oud-liberale dogmatiek over de beperkte rol van de overheid verwierpen. Hierdoor kwamen in die periode openingen voor overheidszorg op het gebied van de 'sociale kwestie' (Ongevallenwet) en van onderwijs (Leerplichtwet), terwijl ook de gelijkheid voor de wet kon worden bevorderd (kiesrecht, dienstplicht).

Goed gezien gaat het meer om een 'mentaliteit', een gezindheid dan om een ideologie, een gezindheid die in de jaren zestig van deze eeuw meer in de tegenstelling vooruitstrevend-behoudend verwoord werd. De '*conventional wisdom*' van die jaren - waartegen progressieven zich hebben afgezet - was allang niet meer liberale dogmatiek, maar een verzuilde politiek, met name gedomineerd door confessionelen en sociaal-democraten. De laatste groepering had in 1945-46 gepoogd (Nederlandse Volksbeweging, PvdA) om te zamen met de VDB de verzuiling te doorbreken, maar deze 'Doorbraak' was niet gelukt. De nieuwe poging van de jaren zestig, die in de periode 1971-1977 vorm vindt in een samenwerking van PvdA, D66 en PPR (het verkiezingsprogramma *Keerpunt* 1972), had moeten uitlopen in een Progressieve Volkspartij. Deze zou de rol van de confessionelen in de politiek terugdringen. Maar de vruchten van meer vrijzinnige opvattingen in de politiek werden niet door hen geplukt, maar door de confessionelen!

ARP, CHU en KVP gingen op in het CDA, dat aan de teruggang van deze drie een halt wist toe te roepen, door de confessionele grondslag los te laten ten behoeve van een - vagere - 'christen-democratie'.

Zo gezien is de politiek-emanipatorische traditie van de vrijzinnig-democratie, ook na de opheffing van de VDB, nimmer uitgedoofd. Het sterkst was zij zichtbaar in de Nederlandse Volksbeweging (NVB) van na de oorlog en in de oprichting van de PvdA. Daarna in de beweging der jaren zestig (D66, christen-radicalen, enigszins ook Nieuw Links) en vervolgens in het streven naar een ondogmatische Progressieve Volkspartij in de jaren 1971-1974. Indirect was die traditie echter ook kenbaar in de 'Wiegelianisering' van de VVD (aan het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig) en in de deconfessionalisering die tot het CDA leidde.

PARTIJ VAN DE ARBEID

Wellicht de meest boeiende periode om de doorwerking van het vrijzinnig-democratisch gedachtegoed te zien was die van 1945 tot het tweede Beginselprogramma van de PvdA in 1959. Boeiender dan de jaren zestig, omdat na de oorlog met meer inhoudelijke kwaliteit gepoogd is inhoud te geven aan de nieuwe loot op twee (eigenlijk drie) oude stammen: SDAP en VDB (plus de kleine links-protestantse CDU, de katholieke Christofoorgroep en de CHU-groep rond Van Walsum).

Illustratief daarvoor is de brochure *Personalistisch socialisme: naar drieërlei fundering*, die de secretaris van de NVB, W. Thomassen, rondstuurde aan zo'n honderdveertig 'geestelijk leiding gevende personen' variërend van W. Banning tot J.E. de Quay, van F. Schurer tot P.J. Oud, van J.G. Suurhoff tot K.H. Miskotte. Het NVB-bestuur riep hen op om over de brochure te komen spreken op 17 november 1945 in het Victoria Hotel te Amsterdam ('vlees- en boterbonnen voor de warme maaltijd meebrengen'). De brochure was geschreven door drie hoogleraren: Ph. Kohnstamm, W.P.J. Pompe en H.R. Hoetink. Zij poogden vanuit een protestants-vrijzinnig, een katholiek en een humanistisch uitgangspunt een personalistisch socialisme te funderen.

In de woorden van de vrijzinnig-democraat Kohnstamm ging het om 'personalisme'¹ tegenover de 'verzakelijking van de mens' door nazisme en klassenstrijd; en om 'socialisme' tegenover werkeloosheid en kapitalisme; alles gebaseerd op 'democratie', die haar meerderheidsbeginsel aan de Grieken en haar gelijkwaardigheidspostulaat aan de Bijbel ontleent. De krachten der restauratie hebben deze geestelijk-politieke ontwikkeling in de knop gebroken. (Op zijn exemplaar van de brochure tekende Thomassen, bij de

lijst van genodigden voor 17 november 1945 terzijde aan: 'grote vergissing'. Mensen als W. Drees, K. Vorrink, C.P.M. Romme, J. Schouten, H.W. Tilanus en D.U. Stikker, de voorlieden van de na-oorlogse restauratie, ontbraken. Was dat de vergissing? Of had de brochure aan heel de NVB moeten worden voorgelegd?)

Banning werd degene die dit gedachtengoed verder voerde na de oprichting van de PvdA in 1946. Hij speelde een centrale rol bij het schrijven van de Beginselprogramma's van 1947 en 1959. Een breuk in de lijn ontstond pas in het program van 1977 waar een 'nieuwe klassenstrijd' werd gepropageerd,² terwijl *Schuivende Panelen* in 1987 weer op de oorspronkelijke traditie lijkt aan te sluiten: 'personalisme' heet daar 'individualisering' (hoewel het personalisme collectivisme en individualisme beide verwierp), socialisme wordt 'het recht van ieder mens op een zelfstandige en menswaardig bestaan'. Het geloof in socialisatie (artikel 3 van het Beginselprogramma van 1947, artikel 129 van 1959 en artikel 1c van 1977) is in 1987 verdampt.³

Na het echec van de Oosteuropese planeconomieën is socialisatie eerder een publiek taboe geworden, de pop van privatisering wordt aanbeden.

WELKOM IN DE PVD A

En toch, als in 1984 een nieuw lid wordt verwelkomd met een fraai gedrukte brochure *Welkom in de PvdA*, dan krijgt dat lid eerst vijf bladzijden te verstouwen met portretten van Babeuf, Blanc, Owen, Marx, Engels, Domela en Troelstra. Geen woord over de vrijzinnig-democraten! Curieus, want legt men het program van de PvdA anno 1989 naast de laatste van SDAP (1937) en VDB (1936), dan sluit de PvdA beter aan bij VDB dan bij de SDAP, zelfs de SDAP die in 1937 het marxisme had afgezworen!⁴

De 'rode nestgeur' en de romantiek van de inderdaad indrukwekkende strijd van de arbeidersbeweging moesten echter meer dan veertig jaar na de opheffing van de SDAP, het nieuwe lid van de PvdA inspireren. Het is alsof een pas bekeerde christen door Abraham Kuyper en pauselijke zouaven de kerk wordt binnengeleid.

Het is vol te houden dat de Nederlandse Volksbeweging, juist ook door de sterke vrijzinnig-democratische inbreng daar aanwezig, de meest directe bron voor de huidige PvdA is geweest: mentaliteit van openheid, hervormingsgezindheid, dienst aan de gemeenschap en aan de internationale rechtsorde, democratie en rechtsstaat; kortom, in 'Den Uylse' bewoordingen: spreiding van macht, kennis en inkomen.

CONCLUSIE

Het gedachtengoed van de vrijzinnig-democratie is (met een onderbreking tijdens het 'actiepartij'-model ontstaan na de ontmanteling van de verzuiling in de jaren zestig) nog steeds hecht verankerd in de PvdA.

Niet exclusief: D66, die zich nooit openlijk tot de vrijzinnig-democratie heeft willen bekennen, staat eveneens in de traditie (en tijdens dit forum komt een kleinzoon van Ph. Kohnstamm dat bevestigen). Vandaar dat juist tussen PvdA en D66 het idee van de Progressieve Volkspartij werd geboren, een opzet waarvoor de PPR zich zelfs uitdrukkelijk had opgericht (zij bepleitte in 1968 samenwerking met PvdA en D66, en niet - zoals intussen geschied is - met PSP en CPN). Bij delen van D66 en PvdA blijft de hoop op een nieuwe doorbraak naar een Progressieve Volkspartij brandende.

Hoort de VVD daar ook bij? In zijn betoog benadrukt H.J.L. Vonhoff dat het verbindend alternatief van de VDB niet zozeer lag in overeenstemming over de concrete politieke vraagstukken, maar in 'sfeer'. Wie ben ik om tegen te spreken dat die sfeer thans ook in de VVD heerst? Als dat zo is, dan geeft dat hoop voor het zogenaamde 'Des Indes-beraad' van leden van PvdA, VVD en D66!

Wat de PvdA betreft: ik herinner me dat deze partij in 1984 de honderdste geboortedag van de SDAP groots vierde. In 2001 viert de Progressieve Volkspartij in grote luister het eeuwfeest van de VDB!

Noten

1. Over het personalisme zie H. Brugmans, *Denis de Rougemont en het Franse personalisme*. Den Haag, 1946; zie hiervoor H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de PvdA*. Amsterdam, 1955, 170-173.
2. Zie B. Tromp, 'De beginselen van het democratisch-socialisme', in: B. Tromp e.a., *Beginselen ter sprake*. Amsterdam, 1985, 19.
3. 'De internationalisatie van de economie maakt socialisatie c.q. nationalisatie van produktiemiddelen in steeds mindere mate mogelijk dan wel effectief'. Zie *Schuivende Panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*. Amsterdam, 1987, 99.
4. Zo stelde de SDAP in haar Beginselprogramma van 1 maart 1937: 'De Partij stelt zich ten doel de verwezenlijking van het democratische socialisme: een maatschappij op de grondslag van gemeenschapsbezit van de voornaam-

ste productiemiddelen, met gemeenschapsbeheer van het bedrijfsleven en met waarborging van geestelijke en staatkundige vrijheid opdat voor allen welvaart en bestaanszekerheid mogelijk worden, gelijke maatschappelijke voorwaarden tot ontplooiing der persoonlijkheid worden geschapen en het gemeenschapsleven kan opbloeien...

De S.D.A.P. beoogt derhalve ordening en planmatige leiding van voortbrenging en verdeeling. Zij tracht deze te verwezelijken door socialisatie van de beschikingsmacht en door socialisatie van de eigendom der voornaamste voortbrengingsmiddelen, zoodat gemeenschapsorganen de aanwending van de productiekrachten in overeenstemming met het algemeen belang kunnen regelen...

De sociaal-democratische beweging weet zich door historische lotsgemeenschap deel van de Nederlandsche natie en bouwt voort op de beste Nederlandsche tradities van geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid. De door haar nagestreefde opheffing van de klassentegenstellingen zal de sterkste belemmering voor de totstandkoming eener werkelijke volkseenheid wegnemen...

Bewogen door haar verlangen naar internationale solidariteit keert de sociaal-democratie zich tegen de krachten, die oorlogsgevaar oproepen. Zij streeft naar een internationale rechtsorde, waarin voor iedere natie de onafhankelijkheid gewaarborgd moet zijn ...'

(Zie voor de beginselverklaring van de VDB van 22 november 1936 de bijlage.)

De VVD als geestelijke nazaat van de VDB

H.J.L. Vonhoff

Het stellen van de claim dat een bepaalde partij de feitelijke of morele politieke erfgenaam is van een politieke organisatie die al meer dan veertig jaar heeft opgehouden te bestaan, is een hachelijke onderneming.

Voor wat betreft de VDB is de formele kant van de zaak duidelijk. De partij is vooral door toedoen van Prof.mr. R. Kranenburg en mr. A.M. Joekes in februari 1946 toegetreden tot de PvdA. Een minderheid in de VDB, waartoe J.M.F.A. van Dijk behoort, werkt mede aan de totstandkoming van de Partij van de Vrijheid (PvdV) op 14 maart 1946. Al spoedig blijkt onvrede bij een deel van de oud-vrijzinnig-democraten. Mr. P.J. Oud laat Kranenburg en Joekes al snel weten dat hij vreest het met de koers van de PvdA steeds moeilijker te zullen krijgen en die verwachting blijkt realiteit te worden. Hij wenst zich in het openbaar, als daar aanleiding toe is, kritisch te kunnen uiten, ook al is het bestuur van de PvdA daar niet van gediend. 'Ware ik een gewoon lid der Partij dan had ik al deze dingen stilzwijgend kunnen laten passeren en eventueel zonder gerucht voor het lidmaatschap der partij kunnen bedanken. Zo eenvoudig liggen echter voor mij de zaken niet. Al bekleed ik sedert de definitieve samenstelling van het partijbestuur geen enkele functie, men blijft mij, in en buiten de partij, op grond van de belangrijke plaats die ik in ons staatkundig leven heb ingenomen, toch als een bijzondere figuur onder de leden der partij zien.' De uitvoerige brief van juli 1947 van Oud aan partijvoorzitter Koos Vorrink, waar dit citaat aan is ontleend, is de voorbode van het afscheid. Als dit heeft plaatsgevonden wordt door Oud een Comité-Oud geformeerd, die met de door D.U. Stikker geleide PvdV onderhandelt. Dat leidt op 24 januari 1948 tot de oprichting van de VVD.

De PvdA ontwikkelt zich in die periode steeds duidelijker tot de voortzetting van de SDAP. Dat is niet alleen af te leiden uit de steeds duidelijker rol die de oude socialistische symbolen spelen, en de deelname aan de Socialistische Internationale, maar niet minder door de ideeën die de partij aanhangt. Voor Joekes, Kranenburg c.s. is dat geen reden die partij de rug toe te draaien, maar het is bezwaarlijk vol te houden dat zij dat kunnen gronden op overtuigingen, die de basis vormden voor de VDB. Dat was

beslist geen socialistische partij.

TWEEDELING BINNEN DE VDB

Na de samensmelting van de PvdV en het Comité-Oud is er in de Nederlandse politiek slechts één groepering die zich als een liberale partij aanduidt. Dat is de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, die door Ouds toedoen zeer veel overneemt van de uitgangspunten van de VDB. Zo wordt de scheiding van 1901 in 1948 ongedaan gemaakt.

Zowel in de PvdA als in de VVD is de inbreng van oud-vrijzinnig-democraten aanzienlijk. In de Kamerfracties van beide partijen, in besturen en in Provinciale Staten en gemeenteraden treft men hen aan. De VDB werd wel een vereniging van generaals zonder leger genoemd; nu er legers beschikbaar zijn vinden de generaals emplot.

Die tweedeling binnen de VDB in de naoorlogse periode is verklaarbaar door de diversiteit van de aanhang die kenmerkend voor deze kleine partij is geweest. Men vindt bij de leden 'radicalen', een politieke stroming die in de eerste veertig jaar van deze eeuw met name in Frankrijk een belangrijke rol heeft gespeeld. Zij noemen zich daar 'socialistes radicaux'. In Nederland is deze groep, die men wel 'katheder-socialisten' noemt, minder omvangrijk. De jeugdige M.F.W. Treub en later D. van Embden, Joekes en Kranenburg kunnen er toe worden gerekend.

Voorts treft men in de VDB talrijke vooruitstrevende liberalen aan, die zich in de Liberale partijen niet thuis voelen omdat het daar aan een krachtig aanvoorderschap ontbreekt en het conservatisme naar hun oordeel te veel kansen krijgt. Oud, M. Slingenberg en G. Ritmeester zijn er de representanten van.

In allerlei publikaties kan men de sporen van dat onderscheid aantreffen. Toch voelt men zich homogeen. Dit is een gevolg van de sfeer die men er aantreft en waar zeer vele oud-vrijzinnig-democraten met weemoed aan terugdenken. Ongetwijfeld heeft dat te maken met de sociale samenstelling van deze partij. Het grootste deel van de aanhang behoort tot de intellectuele middengroepen, middelbare ambtenaren, onderwijzend personeel, kantoor-employés en studenten. Het aantal rooms-katholieken is zeer gering, de geestelijke achtergrond is meestal vrijzinnig-protestant of humanistisch. Daarnaast vinden joodse landgenoten er een politiek tehuis. Dat laatste heeft de VDB gemeen met alle niet-confessionele partijen.

BEGINSELEN VDB

Een programmatistische vergelijking heeft weinig zin, voorzover het de formulering van concrete politieke verlangens betreft. Het laatste werkprogramma is in november 1936 opgesteld. Dat was een andere tijd. Wel zijn er interessante vergelijkingen mogelijk voor wat betreft principiële uitgangspunten.

In de veertigjarige geschiedenis van de VDB hebben daarin overigens ook duidelijk verschuivingen plaatsgevonden. Daarvan één voorbeeld. In de eerste beginselverklaring van 1901 staat over de staatkundige organisatie: 'De Vrijzinnig-Democratische Bond streeft naar ontwikkeling van onzen constitutioneel parlementairen regeringsvorm in democratischen zin en te dien einde naar algemeen kiesrecht ...' In 1921 wordt dit 'beperking van het erfelijk koningschap tot Koningin Wilhelmina en haar nakomelingen, mits Nederlanders; bij gebreke van dezen beslissing over en regeringsvorm door een volksstemming.' Vervolgens wordt in 1936 'beperking' vervangen door 'handhaving' en vervalt de uitdrukking 'mits Nederlanders'.

In hoofdtrekken blijft de beginselverklaring echter duidelijk vrijzinnig en liberaal. In het algemeen kan men stellen dat de invloed van Treub kort na de oprichting van de VDB deze partij wat meer in het spoor van de radicalen heeft gebracht en dat Oud in de jaren dertig de politieke lijn heeft uitgestippeld.

Een beginselpartij is de VDB in ieder geval geweest. Een partij die zich als de geestelijke nazaat van de VDB wil beschouwen, zal in de formuleringen in ieder geval duidelijk verwante trekken moeten tonen. Als die norm wordt aangelegd, dan zullen de PvdA en de VVD zeker herkenningspunten in die formuleringen vinden. Toch meen ik dat het liberaal karakter van de VDB onmiskenbaar is. Zeker wie de VDB met de SDAP vergelijkt ziet zeer duidelijk tegenstellingen, en het zijn uiteindelijk toch de socialistische karaktertrekken van de SDAP die de sfeer en de organisatie van de PvdA het sterkst hebben beïnvloed. Daarom kom ik tot de voorzichtige conclusie dat de VVD uiteindelijk het meest aanspraak kan maken om zich de geestelijke erfgenaam van de VDB te mogen noemen.

Het zal duidelijk zijn dat die constatering op zich slechts actuele politieke betekenis heeft omdat anderen uit het trekken van een andere conclusie proberen het liberale karakter van de VVD te ontkennen. Daarvoor zou men echter met andere aan de politieke actualiteit ontleende argumenten op tafel moeten komen. In de geschiedenis van de VDB kan voor zo'n stellingname geen houvast worden gevonden.

In ieder geval stemmen VDB en VVD overeen in wat John Gray heeft

aangeduid als de vier hoofdkenmerken van het liberalisme.

In de eerste plaats zijn deze partijen individualistisch gericht. 'Om de vrije werkzaamheid in de voortbrenging en het voortbrengend vermogen van het volk te bevorderen, moet aan ieder de vrucht van eigen inspanning zijn verzekerd' (Beginselverklaring van de VDB van 1936).

Het egalitarisme is bij beide politieke groeperingen uitgangspunt. 'Het liberalisme gaat ervan uit dat alle mensen hoezeer zij ook van elkaar verschillen, gelijkwaardig zijn' (Verkiezingsprogramma van de VVD van 1989).

Voorts benadrukt men in deze partijen het universalisme. 'Het streven moet worden gericht op de ontwikkeling der internationale rechtsorganisatie' (Beginselverklaring van de VDB van 1936).

Tenslotte verbindt ook het meliorisme de twee partijen. Zij gaan beide uit van de mogelijkheid om sociale en politieke instituties te verbeteren. 'Optimistisch zijn wij, liberalen, over de toekomst, over de mogelijkheden van immateriële vooruitgang' (Verkiezingsprogramma van de VVD van 1989).

Daar de oprichting van D66 heeft plaatsgevonden 'omdat de ideologieën van de bestaande partijen geen antwoord meer geven op de vragen die ons bezighouden' (aldus het eerste politieke program van deze partij), lijkt me de vraagstelling of die partij niet de werkelijke erfgenaam is van de VDB niet eens meer een hachelijke, maar eenvoudig een onmogelijke. Zo kan er toch nog wat helderheid ontstaan en wordt D66 niet weerhouden een alternatief voor het CDA te vormen.

D66 als de rechtmatige erfgenaam van de VDB

Jacob Kohnstamm

Als vertegenwoordiger van D66 is het antwoord op de vraag wie de rechtmatige ideologische erfgenaam is van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) van meer dan voornamelijk historische betekenis. Mijn partij is immers wel verweten, in het bijzonder als het ons minder goed gaat, dat wij onvoldoende wortels in de samenleving hebben. Vooral VVD-voorlieden staan dan voor in de rij om ons als een tijdelijk modeverschijnsel af te schilderen. Naar mijn mening is dit standpunt onjuist. Op grond van een aantal programmatische punten en een paar meer algemene kenmerken werp ik mij in de wat banale strijd, niet om de formele, maar wel om de materiële nalatenschap van de VDB. Ik heb vier onderwerpen gekozen om aan te tonen dat de vrijzinnig-democratische ideeën van de VDB en D66 heel sterk overeenkomen. En dat zijn:

1. De (wat ik maar zal noemen) 'grondhouding' van waaruit politiek wordt bedreven.
2. De leidraad voor het politiek handelen, te weten het functioneren van de democratie.
3. De visie op de rol en functie van de overheid.
4. De opstelling ten opzichte van nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, groepen en ideeën.

GRONDHOUDING

VDB-voorman H.P. Marchant omschreef zijn 'systeemloze model' als volgt. Er moet worden gestreefd naar een geleidelijke ontwikkeling van het staatsleven (niet met revolutionaire schokken vooruit en de vervolgens onvermijdelijke reacties). 'De democratische staatsman moet daartoe de geestelijke ontwikkeling van het volksleven waarnemen, bestuderen, en de rechtsvorming, de wetgeving en het bestuur daarnaar richten.'

De principiële onbevangenheid, het pragmatisme van D66 is evenmin als het systeemloze model een ideologisch concept zoals het liberalisme en het socialisme, maar een benaderingswijze van alle mogelijke vraagstukken.

Wij proberen maatschappelijke en politieke problemen zo onbevangen en zo onbevooroordeeld mogelijk te bekijken, zonder op dogma's of op belangenbehartiging gebaseerde vooringenomenheid ten aanzien van de werkelijkheid. Als ons dat lukt zijn wij - net als de VDB - niet zelden in staat om oplossingen voor te stellen die anderen niet of veel later zien vanwege hun door ideologie vertekende waarneming van de werkelijkheid.

Zowel door de VDB als door D66 wordt dus bewust afgezien van een samenhangend geheel van normen en waarden, die tenslotte als geheel gaan gelden als vast richtsnoer voor politiek handelen. Zoals duidelijk uit het citaat van Marchant valt af te leiden gaat het ons beide om de ontwikkeling van het recht, de wet en het bestuur, zonder dat aan die ontwikkeling van tevoren ideologisch bepaalde eisen worden gesteld. De overheid en daarmee de politieke partijen, dienen de infrastructuur en de overige voorwaarden te scheppen voor het maatschappelijk proces waarin de democratie en de optimale individuele ontplooiing gestalte krijgt.

HET FUNCTIONEREN VAN DE DEMOCRATIE ALS LEIDRAAD

Beide vrijzinnig-democratische partijen leggen grote nadruk op het functioneren van de democratie en op staatkundige hervormingen en geven daarbij ook het maatschappelijk belang van die hervormingen aan. Beide partijen danken hun ontstaan zelfs aan het belang dat hun oprichters toekenden aan staatkundige hervormingen. Ten aanzien van D66 lijkt mij een toelichting overbodig. De radicale democratisering staat in onze statuten als doel omschreven. De VDB splitste zich in 1901 van de Liberale Unie af na een meningsverschil over de prioriteit van de voor invoering van het algemeen kiesrecht noodzakelijke grondwetsherziening. Zo was het ook te danken aan een initiatiefvoorstel van de VDB-voorman Marchant dat in 1919 het vrouwenkiesrecht werd ingevoerd. Openbaarheid van alle regeringsbeleid, afschaffing van de Eerste Kamer, meer in het algemeen de inrichting van de democratie had de levende aandacht van de VDB. Tenslotte het nog steeds actuele referendum: hiervan was de VDB blijkens zijn programma van 1936 een even groot voorstander als D66 sinds haar oprichting. Conservatief-liberalen zijn op dit punt eerder conservatief dan liberaal, zoals voorlopig de reactie van de VVD op het rapport van de commissie-Deetman ook laat zien. Voor sociaal-democraten is de politieke prioriteit gegeven aan deze punten dusdanig laag dat het praktisch effect hetzelfde is.

DE ROL VAN DE OVERHEID

In de VDB-beginselverklaring van 1901 is de rol van de overheid als volgt omschreven: 'De Vrijzinnig-Democratische Bond spreekt als beginsel uit, dat door een krachtige sociale wetgeving moet worden gestuurd op het wegnemen van de maatschappelijke oorzaken, welke tusschen de leden van het volk ongelijkheid scheppen of versterken ten aanzien van hun ontwikkelingsvoorwaarden. Hij is van oordeel, dat, ter verkrijging van maatschappelijke vooruitgang, tempering, niet verscherping van den klassenstrijd noodzakelijk is. Enerzijds keurt hij af het streven naar afschaffing van het persoonlijk eigendomsrecht op productiemiddelen; anderzijds verwerpt hij de mening dat de Staat in het economisch leven zijner burgers slechts noodgedwongen, schoorvoetend behoort in te grijpen.'

De VDB zag zelf hierin heldere scheidslijnen, zowel ten opzichte van de conservatief-liberalen als ten opzichte van de sociaal-democraten. Door het accentueren van de positieve vrijheid die, mede door overheidsoptreden, voor alle burgers moet worden gecreëerd, worden de verschillen met het conservatief-liberalisme duidelijk. Het conservatief-liberalisme is immers veeleer gepreoccupeerd met de negatieve vrijheidsidee: het zo klein mogelijk houden van de overheidsinvloed, opdat het overheidsvrije domein zo groot mogelijk blijft. Vrijzinnig-democraten daarentegen bepleiten overheidsoptreden ten behoeve van de ontplooiingsmogelijkheden van die burgers die tot dan toe onvoldoende van hun klassieke vrijheden konden profiteren. Nu heeft de VVD weliswaar de verzorgingsstaat geaccepteerd, maar er is reden tot twijfel over de mate waarin dit door alle VVD-ers van harte is gegaan. Als ik bijvoorbeeld kijk naar opmerkingen van haar huidige politieke leider F. Bolkestein over dit onderwerp - zoals deze blijken uit zijn onlangs gepubliceerde opstellen over politiek¹ -, dan geven die alle ruimte voor dergelijke twijfel.

Hoe het ook zij, D66 staat veel positiever tegenover overheidsingrijpen in de samenleving, vanwege het belang daarvan voor de optimale ontplooiing van individuen. Wij zien overheidsingrijpen als gericht op het scheppen van voorwaarden, waarna het individu zijn of haar kansen moet of kan grijpen. Bij sociaal-democraten daarentegen is dat element van voorwaardelijkheid veel minder sterk aanwezig. Hun doel is niet zozeer het scheppen van gelijke ontplooiingskansen ('ontwikkelingsvoorwaarden' in het oude VDB-jargon), alswel het actief vanuit de overheid wegnemen van maatschappelijke ongelijkheid. Bovendien is de sociaal-democraat geneigd te denken in termen van groepen (i.c. de arbeidersklasse), in plaats van individuen. Dat gold niet alleen voor de SDAP, maar - als puntje bij paaltje komt - ook nog steeds voor de - gematigde - PvdA van vandaag.

NIEUWE MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN, GROEPEN EN IDEEËN

Als het gaat om de opstelling tegenover nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, groepen en ideeën zijn er eveneens markante verschillen tussen de VDB en D66 enerzijds, en de conservatief-liberale en sociaal-democratische partijen van toen en nu anderzijds.

Sociaal-democraten waren en zijn geneigd vooral op te komen voor de belangen van de klassieke 'onderkant' van de samenleving, de arbeidersklasse. Conservatief-liberalen hechten in de politieke praktijk overwegende waarde aan het handhaven van de *status quo* en dan met name ten aanzien van verdelingsvraagstukken. Oude en moderne vrijzinnig-democraten komen daarentegen sterk op voor groepen die op een andere manier dan gebruikelijk in de knel zitten. Enkele voorbeelden uit de tijd van de VDB zijn:

- alle vrouwen (ook die uit de kringen van de gegoede burgerij);
- contract-ambtenaren;
- pachtboeren;

en uit de tijd van D66:

- alleenstaanden (ongeacht hun sociaal-economische status);
- bij niet-erkende vakbonden aangesloten werknemers (ook als het om hoger- en middelbaar personeel gaat);
- slachtoffers van de pensioenbreuk.

Juist omdat sociaal-democraten en conservatief-liberalen nauwe banden onderhouden met de belangenorganisaties van de klassieke onderkant respectievelijk de handhavers van de *status quo* inzake verdelingsvraagstukken, is het voor deze partijen - ook al zouden ze het willen - moeilijk om zich snel open te stellen voor nieuwe of andere belangen van bijvoorbeeld het niet-klassiek georganiseerde Nederland.

Een frappante programmatische overeenkomst tussen de VDB en D66 betreft bijvoorbeeld de participatie van werknemers in de bedrijven, met dien verstande dat dit niet per definitie langs de lijnen van de vakbonden zou moeten lopen. Vrijzinnig-democraten van toen en nu hechten immers ook waarde aan individuele vertegenwoordiging en niet uitsluitend aan organische belangenbehartiging.

D66 is tenminste eerder dan PvdA en VVD bereid en in staat geweest de gevolgen van de ontzuiling voor de inrichting van de samenleving onder ogen te zien. D66 is eveneens eerder bereid geweest om hoge prioriteit toe te kennen aan het oplossen van nieuwe problemen, waarvan de ecologische ramp die zich aan het voltrekken is, de meest ernstige is. Ook als die oplos-

singen ten koste gaan van de klassieke belangen: de factor arbeid of de factor kapitaal. Een dergelijke houding is voor de PvdA en sterker nog voor de VVD veel moeilijker.

Ik heb in mijn verhaal tot nu toe uitsluitend programmatische gronden opgesomd waaruit moet blijken dat D66 de meest voor de hand liggende ideologische erfgenaam van de VDB is. Er zijn echter ook enkele treffende niet-programmatische overeenkomsten tussen beide partijen te noemen, die voor het imago van een politieke partij minstens even belangrijk zijn.

1. Beide partijen bevinden zich ongeveer op dezelfde plaats in het politieke spectrum: even links van het midden, ondanks een aantal zeer radicale programmapunten.
2. Beide partijen zijn ongeveer even groot - een enkele uitschieter daargelaten -; grofweg tussen de 5% en 7% van het electoraat.
3. Beide partijen kenmerken zich door een losse organisatiestructuur en een lage organisatiegraad. De leden hebben echter veel directe invloed op de gang van zaken. Ten aanzien van de interne kandidaatstellingsprocedure hanteren beide partijen een systeem van bindende schriftelijke voorverkiezing onder de leden waarop het partijbestuur geen invloed heeft. Andere partijen in Nederland kenden noch kennen dat systeem.
4. De gang van zaken bij de vorming van het kabinet-Colijn in 1933 en die welke leidde tot het derde kabinet-Van Agt in 1982 tonen akelige gelijkenissen. Dat geldt zowel de bereidheid van de VDB als die van D66 om in het landsbelang zonder de SDAP of de PvdA te regeren, als de weigering van laatstgenoemde partijen om in tijden van financieel-economische crisis de noodzakelijke kolen uit het vuur te halen.

Tenslotte meld ik één groot verschil tussen de VDB en D66: zowel mijn grootvader als ikzelf waren in onze tijd voorzitter van de Vrijzinnig-Democratische Partij. De poging van mijn grootvader om lid van de Tweede Kamer te worden strandde echter in het district West-Stellingerwerf. Mij lukte het wel lid van de Tweede Kamer te worden, zij het - paradoxaal genoeg voor een D66-kandidaat - dankzij het verdwijnen van het districtenstelsel!

Wat van alle overeenkomsten en verschillen tussen de VDB en D66, PvdA en de VVD ook zij, het praktische politieke belang van het antwoord op de vraag wie van de drie de rechtmatige ideologische erfgenaam van de VDB is, neemt aanzienlijk af indien we er eindelijk in zouden slagen om dat kabinet van de PvdA, VVD en D66 te vormen. Dan kunnen we het legaat daar inbrengen, in de zekerheid dat dat in overeenstemming zou zijn met de his-

torische wens van de *founding fathers* van de VDB.

Noten

1. F. Bolkestein, *De engel en het beest. Opstellen over politiek*. Prometheus, 1990.

Documentaire bijlage

Documentaire bijlage Vrijzinnig-Democratische Bond

Samengesteld door J. Harmsen

1. BEGINSELVERKLARING 1936

(Voorafgaande beginselverklaringen dateren van 1921 en 1901. Zij zijn korter doch in essentie gelijk aan die van 1936.)

De Vrijzinnig-Democratische Bond stelt zich ten doel een georganiseerd optreden te bevorderen van alle verenigingen en personen, die de volgende beginselen onderschrijven:

- I. Regeermacht en wetgeving behoren te steunen op de vrije, georganiseerde, wilsuiting van het Nederlandse volk.
Ter bereiking van dit doel moet de staatkundige opvoeding des volks worden bevorderd en het besef worden versterkt, dat verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden een onontbeerlijk element is voor een gezond staatkundig leven. De grootst mogelijke openbaarheid van alle regeringsbeleid alsmede een onbeperkte verantwoordelijkheid van de overheid tegenover de vertegenwoordigende lichamen is geboden.
- II.1. De waarborgen voor de geestelijke en persoonlijke vrijheid moeten worden gehandhaafd. Het geestelijk leven van het volk verdient de belangstelling en de steun der overheid. De overheid heeft de volksontwikkeling te bevorderen.
2. Wetgeving en regeringsbeleid moeten er op gericht zijn de maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden voor allen gelijk te maken.
3. Om de vrije werkzaamheid in de voortbrenging en het voortbrengend vermogen van het volk te bevorderen, moet aan ieder de vrucht van eigen inspanning zijn verzekerd. Daarom kan erkenning van het persoonlijk eigendomsrecht in de maatschappelijke orde niet worden gemist. De wetgever behoort echter de omvang van dit recht aan te passen bij de maatschappelijke ontwikkeling.
De overheid heeft in het bedrijfsleven een leidende taak te vervullen, in het bijzonder door georganiseerde samenwerking in het bedrijfsleven te

bevorderen, en door, zo nodig, indien de werking van het vrije bedrijf het algemeen belang schaadt of een rechtvaardige verdeling van het arbeidsproduct het vordert, de private ondernemingsvorm ter zijde te stellen.

4. Allen, die in het bedrijfsleven werkzaam zijn, behoren belang te hebben bij de uitkomsten van de onderneming en medezeggenschap in de regeling der arbeidsvoorwaarden en in de organisatie van het bedrijf (het geheel van gelijksoortige ondernemingen).
5. De overheid behoort door krachtige sociale maatregelen het stoffelijk en zedelijk welzijn van het gehele volk te bevorderen.

III. Het streven moet worden gericht op de ontwikkeling der internationale rechtsorganisatie, waarin met uitbanning van de oorlog, de beslechtting van geschillen langs vreedzame weg en de handhaving van de rechtsorde is verzekerd.

Uit: *Beginselverklaring en Werkprogram* (van de VDB), z.p., z.j. [1937], 3-4.

2. VOORZITTERS VDB

mr. A. Kerdijk	1901-1905 †
mr. H.P. Marchant	1905-1908
mr. M.W.F. Treub	1908-1910
Herman Snijders	1910-1914
mr. L.N. Roodenburg	1914-1916
dr. Ph.A. Kohnstamm	1916-1918
J.H. Thiel	1918-1921
mr. W.H.M. Werker	1921-1925
mr. R. Kranenburg	1925-1929
mr. W.H.M. Werker	1929-1933
mr. R. Kranenburg	1933-1937
mr. M. Slingenberg	1937-1941 †

3. LEDENTAL VDB

Verloop van het aantal kiesverenigingen aangesloten bij resp. afdelingen van de VDB, alsmede van het aantal indirect of direct bij de Bond aangesloten leden.

	aantal kies- verenigingen/ afdelingen	aantal hier- bij aangeslo- ten leden	algemene leden	totaal
1901	22	1.685	164	1.849
1905	45	2.634	504	3.138
1910	51	4.689	439	5.128
1915	68	5.511	623	6.134
1920	-	-	-	-
1925	238	11.925	68	11.993
1930	230	10.421	97	10.518
1935	214	7.490	88	7.578
1940	219	9.142	200	9.342

Bronnen:

Gegevens 1901-1915 ontleend aan T. Brok, *De Vrijzinnig-Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1918)*, Utrecht, 1980; gegevens 1925-1940 ontleend aan de Jaarverslagen van de VDB, opgenomen in *De Vrijzinnig-Democraat*. In het Jaarverslag 1919/20 ontbreken de precieze cijfers voor 1920.

De aantallen betrekking hebbende op 1935 en 1940 zijn niet geheel vergelijkbaar met die van voorafgaande jaren. In laatstbedoelde jaren werd het nominale aantal leden van de afdelingen opgegeven, terwijl voor 1935 en 1940 het aantal leden werd vermeld waarvoor de centrale kas van de afdelingen een contributie-afdracht ontving. Het Jaarverslag 1934/35 vermeldt in dit verband, dat het laatstbedoelde aantal in dat jaar slechts ruim 2% lager lag dan het overeenkomstige aantal enkele jaren eerder. Anders dan bovengenoemde cijfers doen vermoeden, is dus het ledental in de crisisjaren waarschijnlijk vrijwel op peil gebleven. Over de jaren 1937-1940 zijn de totaal-cijfers respectievelijk 7.011, 8.336, 9.001 en 9.342.

4. SAMENSTELLING EERSTE-KAMERFRACTIE VAN DE VDB

In dit overzicht zijn alle Eerste-Kamerleden van de VDB in chronologische volgorde opgenomen, op basis van het jaar waarin zij verkozen zijn. Tevens is hun woonplaats vermeld.

<i>Fractievoorzitter</i>		
dr. D. van Embden	1918-1946	

Leden

mr. G.W. Baron van der Feltz	1904-1922	Assen
mr. C.Th. van Deventer	1911-1913	Den Haag
mr. H.L. Drucker	1913-1917	Leiden
J.B. Westerdijk	1916-1919	Uithuizermeeden
	1922-1934	Uithuizermeeden
dr. D. van Embden	1918-1946	Amsterdam
mr. M. Slingenberg	1920-1935	Haarlem
mr. H.I. Schönfeld	1922-1923	Winschoten
mr. R. Kranenburg	1929-1935	Leiden
	1937-1946	Leiden
ir. J.M.L. Otten	1934-1937	Meppel
mr. W.H.M. Werker	1935-1937	Utrecht

In 1946 werden door de VDB voor verkiezing op de PvdA-lijst voorgedragen: mr. R. Kranenburg, Leiden en J.L. Hoogland, St. Annaparochie.

5. SAMENSTELLING TWEEDE-KAMERFRACTIE VAN DE VDB

In dit overzicht zijn alle Tweede-Kamerleden van de VDB in chronologische volgorde opgenomen, op basis van het jaar waarin zij als lid van de VDB verkozen zijn (hun eventuele Kamerlidmaatschap vóór 1901 blijft hier buiten beschouwing). Achtereenvolgens wordt een overzicht gegeven van de samenstelling van de fractie onder het districtenstelsel (1901-1918) met vermelding van het vertegenwoordigde district, en onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging (na 1918), waarbij hun woonplaats is vermeld.

DISTRICTENSTELSEL (1901-1918)

Fractievoorzitters

mr. H.L. Drucker	1901-1913
dr. D. Bos	1913-1916 †
mr. H.P. Marchant	1916-1918

Leden

dr. D. Bos	1901-1916 †	Winschoten
mr. H.L. Drucker	1901-1913	Groningen
mr. E. Fokker	1901-1903	Alkmaar
Th.M. Ketelaar	1901-1918	Amsterdam V
mr. H.P. Marchant	1901-1918	Deventer
P. Nolting	1901-1909	Amsterdam VIII
J.M. Pijnacker Hordijk	1901-1905	Den Haag I
mr. E.E. van Raalte	1901-1905	Rotterdam
mr. E.A. Smidt	1901-1913	Veendam
mr. M.W.F. Treub	1904-1913	Assen
mr. Z. van den Bergh	1905-1909	Den Helder
mr. C.Th. van Deventer	1905-1915 †	Amsterdam IX (1905-1913) Assen (1913-1915)
C.V. Gerritsen	1905 †	Den Helder
mr. J. Limburg	1905-1918	Den Haag III (1905-1909) Schoterland (1909-1913) Groningen (1913-1918)
P.R. Mees	1905-1909	Rotterdam
E.M. Teenstra	1909-1918	Zuidhorn
G.A. Vorsterman van Oyen	1909-1913	Oostburg
mr. L.N. Roodenburg	1913-1918	Beverwijk
W.O.A. Koster	1915-1918	Assen
mr. E.A. van Beresteijn	1916-1918	Winschoten
mr. P.J. Oud	1917-1918	Den Helder

EVENREDIGE VERTEGENWOORDIGING (1918-)

Fractievoorzitters

mr. H.P. Marchant	1918-1933
mr. A.M. Joekes	1933-1937; 1938-1946
mr. P.J. Oud	1937-1938

Leden

mr. E.A. van Beresteyn	1918-1922	Den Haag
Th.M. Ketelaar	1918-1936 †	Amsterdam
mr. H.P. Marchant	1918-1933	Scheveningen
mr. P.J. Oud	1918-1933 1937-1938	Den Haag
E.M. Teenstra	1918-1922	Zuidhorn
mevr. mr. B. Bakker-Nort	1922-1942 †	Den Haag
F.E.H. Ebels	1922-1946	Nieuw Beerta
mr. S.J.L. van Aalten	1925-1928 †	Rotterdam
mevr. H.W.B. van Itallie-van Embden	1928-1933	Leiden
mr. A.M. Joekes	1925-1946	Den Haag
D. Kooiman	1933-1937	Purmerend
Jan Schilthuis	1933-1946	Den Haag
M.M. Cohen	1936-1940	Amsterdam
mr. K. Bijlsma	1938-1946	Franeker
dr. H.A. Zwijnenberg	1940-1946	Enschede
mevr. mr. N.S. Corry Tendeloo	1945-1946	Amsterdam

In 1946 werden door de VDB voor verkiezing op de PvdA-lijst voorgedragen: Joekes, Schilthuis, Corry Tendeloo, ir. A. Vondeling, J.C. Deering en ir. S.A. Posthumus.

6. STEMPERCENTAGES VDB BIJ TWEEDE-KAMER- EN
STATENVERKIEZINGEN NA DE INVOERING VAN HET
ALGEMEEN KIESRECHT VOOR MANNEN EN VROUWEN
(1922-1939)

Verkiezingsjaar	Tweede Kamer	Provinciale Staten
1922	4,6	-
1923	-	6,2
1925	6,1	-
1927	-	6,3
1929	6,2	-
1931	-	5,5
1933	5,1	-
1935	-	4,2
1937	5,9	-
1939	-	6,7

7. AANTAL STATENLEDEN PER PROVINCIE

Provincie	1923	1927	1931	1935	1939
Groningen	6	5	5	4	4
Friesland	3	5	6	6	8
Drenthe	4	5	5	4	4
Overijssel	3	3	3	2	3
Gelderland	4	4	3	2	3
Utrecht	2	2	2	1	2
Noord-Holland	9	8	7	5	7
Zuid-Holland	3	3	3	2	5
Zeeland	3	4	2	2	3
Noord-Brabant	2	2	-	-	1 *)
Limburg	1	-	-	-	-
Totaal	40	41	36	28	40

*) Gekozen op een gemeenschappelijke lijst met de LSP

8. ZETELVERDELING TWEEDE KAMER ONDER HET DISTRICTENSTELSEL (1901-1918)

	1901	1905	1909	1913	1917
Antirevolutionairen/ARP	23	15	25	11	11
Rooms-katholieken	25	25	25	25	25
Liberalen/Liberale unie	18	25	20	22	21
VDB	9	11	9	7	8
Vrij Antirevolutionairen	8				
Bond van Vrije Liberalen	8	9	4	10	10
SDAP	6	6	7	15	15
Christelijk-Historische Partij		8			
CHU			10	10	10
Diversen	3	1			
Totaal	100	100	100	100	100

Bron:

J.A. de Bruijne en N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland in onzen tijd*. Deel VI, Leiden, 1918.

9. ZETELVERDELING TWEEDE KAMER (1918-)

Partijen	1918	1922	1925	1929	1933	1937	1946	1948
RKSP/KVP	30	32	30	30	28	31	32	32
KNP								1
RK Volksp.			1		1			
ARP	13	16	13	12	14	17	13	13
CHU	7	11	11	11	10	8	8	9
SGP		1	2	3	3	2	2	2
HGS			1	1	1			
Chr.Dem.	1			1	2			
Chr.Soc.P.	1							
BVL	4							
Liberale Unie	6							
Econ.Bond	3							
Neutr.P.	1							
Middenst.P.	1							
Verbond Dem.								
Weermacht	1							
Plattelanders	1	2	1	1	1			
Lib.Partij		1						
Middenpartij								
Stad en Land				1				
Nat.Herstel					1			
LSP		10	9	8	7	4		
PvdV/VVD							6	8
VDB	5	5	7	7	6	6		
SDAP	22	20	24	24	22	23		
PvdA							29	27
Soc.Partij	1							
SDP	2							
CPH/CPN		2	1	2	4	3	10	8
Chr.Soc.	1							
RSP					1			
NSB						4		
	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron:

P. Goossen en G.G.J. Thissen, *Parlement en kiezer 1983-1984*. Leiden, 1985, 165.

AUTEURS

J. Harmsen is oud-voorzitter van de Vrijzinnig-Democratische Jongerenorganisatie (1939-1946).

E.C.M. Jurgens is lid van de fractie van de PvdA in de Tweede Kamer der Staten-Generaal en is in deeltijd als hoogleraar staatsrecht verbonden aan de vakgroep Politicologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

J. Kohnstamm is lid van de fractie van D66 in de Tweede Kamer der Staten Generaal. Van 1982 tot 1986 was hij voorzitter van D66.

R.A. Koole is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

P. de Rooy is als hoogleraar verbonden aan het Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis van de Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

H. Spijkerman is adjunct-directeur a.i. van de Rijksarchiefschool in Den Haag en is daarnaast werkzaam op de Eerste Afdeling van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag.

G. Voerman is hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

H.J.L. Vonhoff is Commissaris der Koningin in Groningen.

De afgelopen jaren is, met de discussie over de 'vernieuwing' van de Partij van de Arbeid, ook de belangstelling gegroeid voor de historische wortels van deze partij en voor de tradities die in 1946 in de PvdA bijeen kwamen.

De vrijzinnig-democratische stroming, belichaamd in de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901-1946), vormt een van deze tradities. De VDB was het onderwerp van een symposium dat de werkgroep historici van de WBS, het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en het Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam eind 1990 organiseerden.

In deze bundel zijn de op het symposium gehouden inleidingen in bewerkte vorm samengebracht. In het eerste deel staat de verhouding van de VDB tot socialisme en liberalisme centraal. Het bevat artikelen van J. Harmsen, R. Koole, P. de Rooy, H. Spijkerman en G. Voerman. In het tweede deel bepalen E. Jurgens (PvdA), H. Vonhoff (VVD) en J. Kohnstamm (D66) hun standpunt ten opzichte van de vrijzinnig-democratische traditie.

Deze uitgave stond onder redactie van G. Voerman van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.